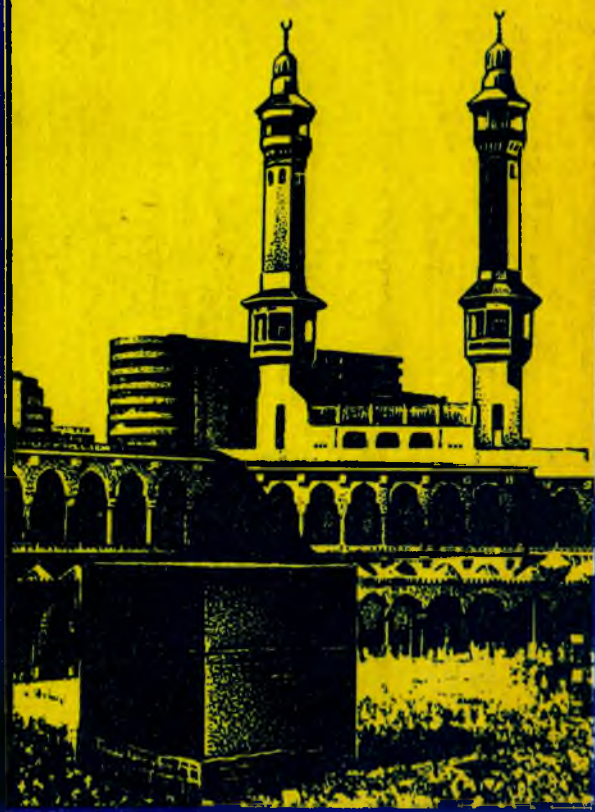

А. Ҳасанов

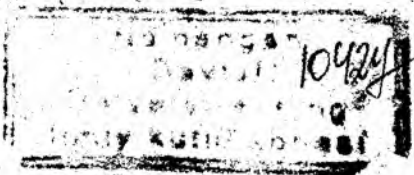
Макка ва Мадина
таърихи

А.Ҳасанов

**МАККА
ВА
МАДИНА
ТАРИХИ**

*(ҚАДИМГИ АРАБИСТОН
ТАРИХИДАН ЛАВҲАЛАР)*

Тошкент "Меҳнат" 1992

Ушбу китобда мусулмон дунёсининг қадимий шаҳарлари – Маккаи мукаррама ва Мадинаи мунавваранинг пайдо бўлиш тарихи илк марта ишончли илмий манбалар асосида ёритилади. Шунингдек, асарнинг иккинчи қисмида қадимги Арабистон динлари, яъни Ислом вужудга келгунга қадар Арабистон ярим оролида мавжуд бўлган динлар, уларнинг моҳияти, юзага келиш сабаблари факт ва ҳужжатлар асосида қизиқарли ҳикмат қилинади.

Кенг китобхонлар оmmasига мўлжалланган.

Тақризчи – У.Уватов, филология фанлари номзоди, доцент.
Муҳаррир – Мансур Тенглашев, филология фанлари номзоди.

Китоб ҳақидаги фикр ва мулоҳазаларингизни қуйидаги манзилда йўлдансиз мурожаат қилиш мумкин: Ўзбекистон Ишаратшунослик олийгоҳи, Ишаратшунослик кафедраси. А. Ҳасановга.

ISBN 5-8244-0885-8

© "Меҳнат" нашриёти, 1992.
"Спитамен" жамияти.

ТАҚДИМ

Қўлингиздаги китобни том маъноси билан Ўзбекистон ижтимоётида бошланган янгича тафаккурнинг самараларидан бири деб баҳолаш мумкин. Маълумки, яқин ўтмишда чоп этилган ҳар қандай тарихий адабиётда муаллиф ўзининг ижтимоий-иқтисодий формациялар ҳақидаги марксистик таълимотга содиқ эканлигини албатта таъкидлаши шарт эди. А.Ҳасанов эса, аксинча, бу таълимот китоб мавзусига зид эканлигини ошқора айтаётир.

Яна бир мулоҳаза эътиборга сазовор. Истаймизми — йўқми, Шарқ билан Ғарбнинг тараққиётида ўзига хослик азалдан бор. Лекин минг афсусларким, жумҳуриятимизда шу пайтгача Шарқ тарихи ҳақида асосан Ғарб тарихчилари ҳамда рус-совет тарихшуносларининг фикри тарғиб қилиб келинди. Оқibatда биз бирёқлама ёндашиш асири бўлиб қолдик. Энди бундай фикрларни тафтиш қилиш, уларнинг маъқулларини инкор қилмаган ҳолда, ўзимизнинг мустақил фикрларимизни илгари суриш пайти келди.

Шу жиҳатдан А.Ҳасанов тақдим қилаётган китоб тақсига лойиқ. Сўз бошига қараганда, бу — тайёрланаётган катта асардан икки шитилдир.

Маълумки, ҳозирги кунда Саудия Арабистонининг подшоҳи "Ходим ал-ҳарамайн аш-шарифайн, яъни икки муқаддас жойнинг ходими (хизматкори)" деган фахрий унвонга эга. Бу ерда Макка ва Мадина шаҳарлари кўзда тутилётгани ҳаммага аён. Шу пайтгача совет тарихчилигида ислом дини Макка жамиятида ҳукм сурган криоис патижасида вужудга келган, деб уқтирилади. Китобнинг Макка тарихига оид қисмида А.Ҳасанов, аксинча, ўша даврда шаҳар гуллаб-яшнаб тургани, шаҳардаги савдо аристократияси Арабистон ярим ороли бўйлаб ўз гегемонлигини деярли ўрнатганини тасдиқловчи кўплаб далиллар келтиради.

Ясриб (Мадина) шаҳар-давлати хусусидаги маълумотлар ҳам китобхонни қизиқтириши шубҳасиз. Бу маълумотлардан кўриниб турибдики, ислом арафасида Мадина аҳолисининг тахминан ярмини яҳудийлар ташкил қилганлар, улар ҳосилдор ерларни эгаллаган, кенг кўламда хўжалик ишлари, жумладан, тиллафурушлик билан шуғулланганлар ва араб аҳолисига нисбатан тўқроқ яшганлар. Аммо шаҳарда араб-яҳудий қарама-қаршилигига қараганда арабларнинг ўзаро низоси кучлироқ бўлган. Илк мусулмон жамоасининг Муҳаммад алайҳиссалом етакчилигида Маккадан Мадинага қилган ҳижраси биринчи навбатда ана шу низога барҳам берди.

Китобнинг исломдан олдинги Арабистон динларига бағишланган қисмида ҳам китобхонга таниш бўлмаган нодир фактлар келтирилган. Айниқса "ташқи" динлар (христиан, яҳудий, зардуштийлик) нинг исломдан олдинги араб жамиятига таъсири масаласида муаллиф тутган мавқе теран ва мантиқийдир.

Менингча, энг жонли чиққан лавҳа муаллиф ўзи "баъзи фикр мулоҳазаларимиз баҳсга сабаб бўлиши мумкин," деб кўзда тутган китобнинг охириги қисмидир. А.Ҳасанов ўзбек исломшунослигида биринчи бор ислом арафасида "худодарнинг сони биз ўйлагандек жуда кўп (300 дан ортиқ) эмас, балки, аксинча, уларнинг сафи шунчалик сийраклашган эдики, араблар якка худодлик (тавҳид) гоъсини қабул қилишга етилиб қолгандилар", деган фикрни билдиради.

Макка мушриклари ҳақидаги мулоҳаза ҳам қизиқарлидир. Қуръони карим оятларига асосланиб, А.Ҳасанов исломолди Макка аҳлининг аксарияти санамларга сифиниш билан бир қаторда Оллоҳнинг мавжудлигини тан олганлари (аз-Зумар сураси, 3-6; ал-Анбиё сураси, 24), жин-ажиналарни Оллоҳга шерик қилганлари (ал-Анъом сураси, 100, фаришталарни – Оллоҳнинг қизлари деб (Сабаъ сураси, 40) ҳисоблаганликлари учун "мушрик" (яъни Оллоҳга бошқа худодарни "шерик" қилганлар) сўзи билан аталганлигини ишонарли қилиб кўрсатади.

Алқисса, Муҳаммад алайҳиссалом фаолиятига Макка зодагонларининг шиддат билан қаршилиқ кўрсатганлари Оллоҳни танимасликларидан эмас, балки Оллоҳга "ширк" келтирганларидан бўлиб чиқяпти. Ўз навбатида, ислом вужудга келиши жараёнида кескинлашган мафкуравий

кураш "ширк" устидан қатъий ҳукм чиқарилишини тақозо қилди.

Аҳаджон Ҳасанов – ўткир мушоҳадали ва назик мулоҳазали олим. Китобда ўртага ташланган фикрлар шу бугун "девлар йиқилгандан кейин" пайдо бўлган фикрлар эмас. У деярли чорак асрдан бери яқин дўстлари, ҳамкасблари ва толибларини ўз таамулотларидан воқиф қилиб келади.

Ушбу рисола, аминманки, ўзбек китобхонларининг кенг оммасига, бобо-деҳқондан тортиб зиё таратувчигача манзур ва манфаатли бўлади.

Алибек Рустамов,
филология фанлари доктори,
профессор.

КИРИШ

Кейинги пайтларда ислом дини ва унинг вужудга келиш тарихи хусусида кўплаб мақолалар, китоблар ёзилмоқда. Афсуски, тарих фанимизнинг кўпгина назарий масалалари ҳалигача ўзининг тугал ечимини топмагани тўфайли мазкур ишларнинг илмий аҳамиятини қониқарли деб бўлмайди.

Ачинарлиси шундаки, китобхонларимиз бу ишлардан ислом дини қандай вужудга келганлиги ҳақида аниқ-равшан тасаввур ололмайди. Зеро совет тарих фани ижтимоий-иқтисодий формациялар ҳақидаги марксистик таълимотга асосланади. Шунга кўра ислом вужудга келган пайт – VII аср бошида араб жамиятида уч формациядан биттаси-ибтидоий жамоа тузуми, қулдорлик ёки феодализм ҳукмрон эди, деб уқтирилади. Сўнг шу пойдеворга иморат қуришга ҳаракат қилинади. Бу – бир йўналиш.

Яна бир йўналиш бор. Унда ислом динининг вужудга келиш тарихи асосан Муҳаммад пайғамбарнинг таржимаи ҳоли ва унга яҳудий ва христиан динларининг таъсирини кўрсатишдан нарига ўтилмайди. Бу йўналишдагилар билбми ёки билмасдан академик В.В.Бартольд 1925 йили илгари сурган бир хато фикр тарафдорлари бўлиб чиқадилар. "Барча динлар ичида, – деб ёзган эди В.В.Бартольд, – ислом ўз халқининг ўтмиши билан энг кам боғлангандир".

Бизнингча, юқорида зикр қилинган иккала йўналиш ҳам мақбул эмас. Албатта, биз батамом янги бир йўналишни таклиф қиляпмиз, деган даъводдан йироқмиз. Аммо шу нарсага ишончимиз комилки, бу йўлда ҳали жуда кўп иш қилиш керак. Биринчидан, В.В.Бартольд фикрига қарши ўлароқ ислом араб халқининг ўтмиши билан чамбарчас боғлиқдир. Демак, исломдан олдинги Арабистоннинг икки-уч минг йиллик фактологик тарихини пухта ўрганмоқ даркор. Иккинчидан, исломдан олдин ҳам Арабистон ярим оролинни бирлаштиришга бир неча бор

уришиб кўрилган: эрамизнинг III асрида Тадмур, IV асрида Ҳимёр ва V асрида Кинда давлатларининг тарихи фикримизнинг ёрқин далили бўла олади. Аммо маълум сабабларга кўра мазкур давлатлар тушкунликка юз тутадди. Фақат Макка ва Мадина шаҳар-давлатлари ташаббуси билан VII асрда бу ишда муваффақиятга эришилди. Азалдан диний марказ сифатида маълум бўлган Макка шаҳри VI асрдан бошлаб Арабистоннинг энг йирик сиёсий ва савдо марказига ҳам айланганди. Шунинг учун ҳам марказлашган араб давлатини тузиш билан мувозий равишда юз берган арабларнинг диний тафаккуридаги буюк ўзгариш биринчи навбатда Маккада бошлангани табиий ҳолдир.

Биз муқтарам китобхон эътиборига узоқ йиллар тўплаб юрган маълумотларимиздан икки шингилени – исломдан олдинги "Макка ва Мадина тарихи" ҳамда "Қадимги арабистон динлари" ҳақидаги лавҳаларни ҳавола қилаётимиз. Шояд бу маълумотлар эслатилган муаммони англашда бир оз бўлса-да, сизларга кўмаклашса.

Урта аср араб адабиётида Арабистон тарихининг исломдан олдинги пайти "Жоҳилия" даври деб аталган. Гўё бу даврда араб жамияти ташқи дунёдан батамом ажралиб, яққаланиб қолган, Арабистон аҳолиси жаҳолатда ва ёввойиликда яшаган эмиш. Кўпчилик совет тарихчи ва шарқшунослари ҳам "Жоҳилия" арабларида диний тасаввур ривожланган эмас, синфий жамиятлардан олдинги даврларга хос ҳолатда эди, деб ҳисоблайдилар. Биз бу фикрга қўшилмаймиз. Қўлингиздаги маълумотлар бунга далилдир. Тўғри, баъзи фикр-мулоҳазаларимиз илмий жамоатчиликда баҳс-мунозараларга сабаб бўлиши мумкин. Ҳечқиси йўқ, ахир, ҳақиқат, баҳсларда туғилади, дейишадди-ку!

МАККА ШАҲАР-ДАВЛАТИ

Арабистон ярим оролининг Макка, Мадина, Тоиф, Хайбар сингари бир қанча энг муҳим шаҳарларини ўз ичига олган қисмини қадимдан Ҳижжоз деб аташган. Иқтисодий ва жўғрофий омиллар бу шаҳарларнинг вужудга келиши ва ривожланишига имкон берди. Ҳижжоз, асосан тоғли район бўлсада, ундан қадимги дунёда машҳур бўлган халқаро савдо йўли ўтган эди. Яманнинг жанубий соҳилидан Ўрта денгизгача чўзилган, қадимги Ғарб ва Шарқ савдосида муҳим силсила ҳисобланган бу карвон йўли қачон пайдо бўлганлиги номаълум. Мантиқан бунга фақат "саҳро кемаси" – туя қўлга ўргатилгандан сўнггина имкон туғилди. Бир ўркакчи (дромадёр) туянинг ватани ҳисобланган Арабистон ярим оролида уни эрамиздан аввалги III-минг йилликда қўлда ўргатишгани маълум. Ҳар ҳолда қадимги яҳудийлар Арабистондан Фаластинга II-минг йилликнинг ўрталарида кўчиб келишганда ўзлари билан туяларни олиб келганликлари ҳақида аниқ маълумотлар бор. Деярли 2 минг км масофани ўз ичига олган карвон йўлида табиийки, дам олиш, сув ва озиқ-овқат олиш учун муайян карвонсаройлар мавжуд эди. Улар қулай табиий шароитдан ташқари карвонларнинг хавфсизлигини таъминлаш имконини берадиган истеҳком бўлмоғи лозим эди. Вақт ўтиши билан бундай карвонсаройлар шаҳарларга айланди. Эрамизнинг VI асрига келиб Арабистон ярим оролининг жануби ва шимолида ҳукм суриб келган давлатлар қулагач, мазкур карвон йўлининг қоқ ўртасида жойлашган Макка Арабистон шаҳарлари ичида энг йириги ва аҳамиятлиси бўлиб қолди.

Макка деярли ҳамма томони дарали тоғлар билан ўралган водийда жойлашган. Шунинг учун ҳам бу ерда ҳеч қачон шаҳар атрофига девор қуриш зарурати бўлмаган. Шаҳарни ташқи ҳужумдан ҳимоя қилиш учун дараларга соқчилар қўйилса, шунинг ўзи кифоя қилган.

Маккадаги Замзам қудуғи қадим замонлардан бери атрофдаги кўчманчи қабилалар ва ўткинчи савдогарлар эътиборини қозонган. Ниҳоят, ривоятларга кўра, Маккада қурилган биринчи бино — Каъба бора-бора арабларнинг муқаддас жойига айланганини ҳисобга олсак, Макканинг шуҳрат қозониши учун омиллар етарли бўлганини кўрамиз.

Макка — қадимий шаҳар. Аммо ҳалигача ҳеч қандай археологик ишлар олиб борилмагани ёки у ердан қадимги тарихга оид ҳеч қандай ёзув манбаси топилмагани учун унинг ёшени аниқ айтиш қийин. Юнон мутафаккири Птолемейнинг "География" асарида бу шаҳарнинг номи "Макораба" деб келтирилган. Албатта, шаҳар эрамизнинг II-асрида яшаган бу алломадан анча қадимийроқдир. Антик муаллифлар Арабистоннинг ғарбида араблар учун зиёратгоҳ ҳисобланган бир қанча шаҳарлар мавжуд бўлганлигини, сицилиялик Диодор эса номини кўрсатмаган ҳолда (албатта, Маккага ишора эканлиги аниқ) барча араблар учун муқаддас бир шаҳар борлигини эслатганлар.

Қадимги Макка ҳақидаги араб "ахборийлари" ("хабар" жанрида ёзилган кўплаб асарларнинг муаллифлари) берган маълумотлар тарихий ҳужжатларга асосланмаган. VIII асрдан кейин ёзилган бундай асарларда, бир ғарб шарқшуносининг ибораси билан айтганда, "исломдан бир неча йил бурунги Макка тарихига ислом либоси кийдирилган".

Араб насабчилари шимолий арабларнинг шажарасини келтирар эканлар, унинг чўққисига Иброҳим (Тавротда—Авраам) нинг ўғли Исмоилни қўядилар, Иброҳимнинг ўзини эса 17–18 аждод узра Одам ато билан боғлайдилар. Албатта, бу маълумотлар ҳеч қандай аниқ илмий асосга эга эмас: фан уларни қабул қила олмайди. Аммо шу нарса характерликки, Исмоил ҳақидаги араб ривоятлари Таврот ривоятларига ўхшаб кетади. Фарқ шундаки, Таврот ривоятларида Исмоил ва унинг онаси Ҳожар (Тавротда — Агарь) Ақаба қўлтиғига яқин Бир Сабъа саҳросига қувилган бўлсалар, араб ривоятларига кўра улар Маккага келганлар. Бу ривоятларни таққослаш учун эса реал археологик маълумотлар йўқ. Шундай бўлса-да, ўрта аср араб адабиётида, қолаверса, ҳозирги замон араб тарихчиларининг асарларида жуда кенг ўрин берилганини инобатга олиб, Иброҳим ва Исмоил қиссасининг қисқача мазмунига тўхтаб ўтамиз.

Авалло шуни айтиш керакки, Тавротда зикр қилинган бошқа шахслар сингари Иброҳим ва Исмоиллар пайгамбар (наби) деб эътироф қилинганлар. Айтишларича, Иброҳим, Месопотамиянинг Ур шаҳрида дурадгор оиласида туғилади. Унинг отаси ёғочдан санамлар (худоларнинг тимсоли) ясаб тирикчилик қилган. Иброҳимнинг қавму қариндошлари, демак, бутпараст бўлганлар. Иброҳим улғайгач, унда бутпарастликка шубҳа туғилди. Бут-санамларнинг ҳеч қандай фойдаси йўқлигига ишонч ҳосил қилган Иброҳим қавмини бу йўлни тарк этиб, яккаю ягона худога сифинишга даъват қилади (тавҳид ғояси). Ўрнак сифатида у отаси ясаган энг катта санамни синдиради. Бундан ғазабланган қавм уни оловга ташлайди, аммо ягона худонинг шарофати билан, у омон қолади. Шундан сўнг у хотини Сора ва жияни Лут билан Фаластинга йўл олади. Аммо у ердаги бутпарастлар ҳам уларни адоват билан қарши оладилар. Шунинг учун (бошқа тахминга кўра, Фаластинда қаттиқ қаҳатчилик ҳукм сургани учун) улар Мисрга кетадилар. Уша пайт Миср фиръавларида машъум бир одат бор экан: улар четдан келган тоифалардан чиройли аёлларни ўз ҳарамларига оларканлар. Ибн ал-Асирнинг уқтиришича, Сора жуда чиройли аёл бўлган экан. Соранинг хабарини эшитган фиръавн уни саройга келтиришни буюрибди. Сорани ясантириб, саройга келтирганларида у фиръавнга ёқиб қолибди. Аммо фиръавн Сорага қўлини чўзган экан, уни қаттиқ титроқ босибди. Бундай ҳолат уч марта такрорлангандан сўнг фиръавн ходимини чақирибди-да, "Сен одамни эмас, шайтонни келтирибсан",—деб Соранинг жавобини бериб юборибди. Соранинг бир ўзини эмас, унга Ҳожар исмли бир чўрини ҳам ҳамроҳ қилиб жўнатибди. Иброҳимнинг олдига келгач, улар ҳаммаси Мисрдан кетишга қарор қилишибди. Шу пайтгача Сора фарзанд кўрмаган экан. Иброҳим фарзандлик бўлсин учун Сора чўриси Ҳожарни унга жорияликка берибди. Вақт ўтиши билан Ҳожардан Исмоил туғилибди. Шундан сўнг Сора ҳам бўйида бўлиб, Исҳоқ (Иссаак) исмли ўғил туғибди. Иброҳим ўз оиласи билан Фаластиннинг жанубида истиқомат қилаётган экан. Кунлардан бир куни Исмоил ва Исҳоқ ўртасида низо чиқибди. Сора Исмоил ва Ҳожарнинг кетишларини талаб қилибди. Шунда худо Иброҳимга уларни Маккага элтиб қўйишни амр этибди. У пайтларда Маккада биронта ҳам зоғ йўқ,

тақир бир ер экан. Иброҳим Ҳожар ва Исмоилни шу ерга элтиб, ўзи Фаластинга қайтиб кетибди. Исмоил ташналикка чидай олмай ер тепсиниб йиғлайвергач, Ҳожар сув қидириб бир Сафо тоғига, бир Марва водийсига етти марта чиқиб тушибди. Ноилож Исмоилнинг олдига қайтиб келса, мўъжиза юз берибди. Исмоил ер тепган жойдан отилиб сув чиқибди. Ҳожар сув йўқ бўлиб кетмасин деб қумни қўллари билан "Зам, зам" (арабча замзама феъли бир нарса деб гўлдирамоқ маъносини англатади), дея кавлай бошлабди. Ана шу жойда Замзам қудуғи пайдо бўлган экан. Шу яқин атрофда журҳум номли жанубий Арабистондан кўчиб келган араб қабиласи бор экан. Исмоил шу қабиладан бир қизга уйланибди ва ундан 12 нафар фарзанд кўрибди. Шимолий араб қабилалари Исмоилнинг фарзандларидан тарқаган эмиш.

Ўрта аср араб тарихчиларининг деярли барчаси ўз асарларида юқоридаги ривоятни келтирганлар. Шарқшунос тадқиқотчиларнинг аксарияти бу қиссанинг ҳаққонийлигини инкор этадилар. Инглиз тарихчиси У.Мьюир бу қиссани "яҳудийлар ва араблар тарихий тақдирининг муштараклигига ишора қилиш, агар Исҳоқ яҳудийларнинг бобокалони бўлса, унинг акаси Исмоил – арабларники эканлигини эслатиш учун ислом арафасида яҳудийлар ўйлаб топганлар", – дейди. Шу билан араблар кўплаб кўчиб келган яҳудий тоифаларига биродарларча муносабатда бўлмоқлари лозим эди. Бошқа бир машҳур инглиз шарқшуноси, Филби, аксинча, Иброҳим ҳақидаги қиссанинг ҳаққонийлигини исботламоқчи бўлади. 1947 йили чоп қилинган "Арабларнинг исломгача тарихи" китобида у Бобил ёзувларидан бирида "Бобилдан жануброқда юз йилдан ортиқроқ муддат ҳукм сурган бир сулоланинг уч вакили ҳақида гап боради"–дейди. Гуё улар асли сомиё, якка худога сиғинган қавм бўлган. Аммо уларни шумер-бутпарастлар қувиб юборганлар. Бу ёзувларнинг мазмунини Таврот ривоятлари билан қиёслаб, Филби, мазкур уч вакилнинг охиригиси Иброҳим бўлган, деган фикрларга келади. Ёзувдаги "Демуқа элиш" сўзини Филби араб тарихчилигида Иброҳимга берилган лақаб "Ҳалил оллоҳ" – "Оллоҳнинг (яқин) дўсти" билан қиёслайди. Филбининг уқтиришича, сулоланинг қулаши Иброҳимнинг Фаластинга кўчишига сабаб бўлган.

Юқорида келтирилган қисса – афсона. Ҳали ҳеч қандай

объектив далиллар уни тасдиқлаганича йўқ. Бошқа афсоналар сингари бу афсонадан ҳам "ҳақиқат уруғи" ни қидириш бекфойдадир. Филбининг тахминига келсак, уни ҳам ҳозирча исботланган, деб бўлмайди. Гап шундаки, қадимги Бобил давридаги бадий ижодиётда худолар одамлар орасида ифодаланганлар. Масалан, "Дунёнинг яратилиши ҳақида поэма" (Энума элиш) да улар ўзларини одамлар сингари тутганлар. Демак, амалда ҳар қандай адабий қаҳрамон "худонинг дўсти" бўлиши мумкин эди. Шарқшунос олимлар Иброҳим ҳақидаги қиссани - афсона деб ҳисоблаб турган бир пайтда яҳудий ва христиан илоҳият мутахассислари Иброҳим ва Исмоил билан боғлиқ воқеаларнинг ҳатто аниқ саналарини кўрсатишга ҳаракат қилмоқдалар. Уларнинг фикрича: 1) Иброҳимнинг Ур шаҳридан кетган йили эрамиздан аввалги 1921; 2) Исмоил туғилган йили - 1910; 3) Ҳожар ва Исмоилнинг қувилиши - 1871; 4) Иброҳимнинг вафоти - 1820; 5) Исмоилнинг вафоти - 1773. Шундай қилиб, шимолий араб қабилаларининг пайдо бўлиши эрамиздан аввалги XIX-XVIII асрларга тўғри келяпти. Аммо қадимги Бобил ва Миср маъбалари бу ҳақда тўла сукут сақлайдилар, уларда на Иброҳимга, на Ҳожарга, ва на Исмоилга ишора бор.

Урта аср араб адабиётида Маккадаги Каъба ибодатхонасининг қурилиши ҳақида ҳам тарихий ҳужжат билан тасдиқланмаган қисса бор. Айтишларича, Иброҳим Маккага икки ёки уч марта келиб кетган. Шулардан бирида ягона худонинг амри билан у ва ўғли Исмоил иккиси Каъбани қурган эмишлар. Каъбанинг ёнида "мақом Иброҳим" (Иброҳим турган жой) бор, Мазкур қиссада далил сифатида шунини эслатилади. Каъба ўз тарихи давомида сел ва ёнғин натижасида бир неча бор бузилган. Ҳар сафар уни қайта тиклаганлар. Охири марта бундай воқеа 1630 йили юз берган. Ҳозирги кунда Каъба баландлиги - 15 м, томонлари - 9,92 м, 10,25 м, 11,88 м, 12,25 м бўлган тўртбурчак бинодан иборат. Жанубий-шарқий бурчагида - ердан 15 м баландликда токча қилиниб, у ерга Қора тош қўйилган.

Макканинг энг қадимги аҳолиси жанубдан кучиб келган араб қабиласи бўлганлиги ҳақидаги ахборийларнинг хабарлари рост бўлса, шаҳар исмини жанубий Арабистон тилидан қидирмоқ керак. Маълумки, Сабаъ ҳокимлари дастлаб "муқарриб" деб аталганлар; бу сўз "муқаддас"

деган маънони англатган. Бошқа тахминга кўра "Макка рабб" бирикмаси "Раббим уйи" ёки "Худонинг уйи" демакдир. Немис одими К.Брокельманнинг фикрича жанубий араблар тилида "муқарраб" сўзи иботхонани (қурбонлик қилинадиган жойни) англатган; бу сўз оромий тилига "макораба" тўрзида ўтган ва Птолемей шаҳар номини шундан олган бўлса, эҳтимол. Араб насабчиларининг (ўрта асрларда арабларда "илм-ал-ансоб" деган бир фан мавжуд эди) уқтиришича, Маккада журҳум қабиласи тахминан 1000 йил истиқомат қилган, сўнг унинг ўрнини 4-5 аср муддат жанубдан келган бошқа араб қабиласи, яъни хузоя эгаллаган. Аммо бу маълумотлар ҳам илмий асосга эга эмас. Хусусан, Исмоилдан кейин еттинчи авлодда берилган Аднон, тўё эрампиздан аввалги 1 асрда яшаган, шу орада ўтган вақт эса 16-17 асрни ташкил қилади, яъни ҳар бир авлод вакили ўрта ҳисобда 200 йилдан ортиқ яшаган бўлиб чиқади.

Макка тарихининг нисбатан равнороқ баёни V асрнинг ўрталаридан бошланади. Аммо бу ўринда ҳам араб ахборийлари ҳаддан ошириб юбордилар шекилли. Уларнинг талқинида Макканинг исломдан олдинги икки асрлик тарихи шунчалик текис, шу қадар расоки, Муҳаммад пайғамбар ўзининг насл-насаби жиҳатидан жўнгина Қусайга мансуб қилинган.

Бошқа тарихий манбалар мавжуд бўлмагани учун Маккада V-VI асрларда юз берган воқеаларни баён қилишда яна араб анъаналарига мурожаат қиламиз.

Маккада қурайш қабиласи ҳукмронликка эришмасдан олдин у ерда хузоя қабиласи яшар экан. Қабилла бошлиғи Ҳулайл деган киши бўлган. Унинг ўғли йўқ экан. Шунинг учун у умрининг охирида Каъбанинг калитини қизи Хубайяга қолдирадиган бўлибди. Каъба эшигини очиб-ёпишда Хубайяга ёрдам бериш учун уруғдан Абу Ғубшон деган кишини тайинлашибди. Макка атрофида яшаб турган қурайш қабиласидан Килоб б. Мурра деган кишининг Зуҳра ва Зейд исмли икки нафар ўғли бор экан. Килоб вафот қилганда Зейд гўдак экан. Зейднинг онаси Фотима Шом чегараларида яшовчи узра қабиласидан бир кишига турмушга чиқиб, Зейдни ўзи билан бирга олиб кетибди. Ўз диёридан узоқда-тарбиялангани учун Зейдга Қусай ("Қосий" - узоқ сўзининг кичрайтирилган шакли) деган лақаб берилган экан. Улғайгандан сўнг Қусай Маккага

қайтиб келибди. У шаҳарда ҳокимият хузоа қўлида эканини кўриб, уни кўрайш қабиласига ўтказиш тadbирини кўра бошлабди. Бунинг учун у ҳатто Ҳулайлнинг қизи Хубайяга уйланишга эришибди. Аммо Ҳулайл вафоти олдидан Каъба калитини Абу Ғубшонга топшириб, Қусайнинг умидини пучга чиқарибди. Кунлардан бир куни Қусай Абу Ғубшонни Тоиф шаҳрида ичириб маст қилибди-да, кимнингдир гувоҳлигида бир меш набиз (вино) га Каъба калитини алишиб олибди. Бу келишув араблар орасида афоризмга айланиб қолган: ҳозирги кунда ҳам гап арзон-гаров савдо тўғрисида кетса араблар: "Абу Ғубшоннинг савдосидан ҳам арзон бўлиб кетди-ку!" (Ахсар мин сафқат Аби Ғубшон), дейишади.

Ҳулайл ҳаёт пайтида Каъба калитини куёви Қусайга васият қилган деган фараз ҳам бор. Лекин қайси ривоят тўғри бўлмасин, хузоа қабиласининг аъзолари ўз имтиёзларини осонликча қурайшга бериб қўйишларини тасаввур этиш қийин. Табиийки, улар орасида уруш чиққан. Ат-Табарийнинг ёзишича, бу уруш хузоа қабиласи учун қиронли бўлган. Уларнинг кўпчилиги Маккани мажбуран ташлаб кетганлар. Аммо ўз уйларини ҳады қилиб, сотиб ёки ижарага одам қўйиб ҳужжатлаганлар ҳам бўлган. Қусай тadbиркорлик билан араб қабиласи – ўғай ота уруғи Бану Узра ва Макка атрофларида истиқомат қилган Бану Кенона қабилалари билан иттифоқ тузган кўринади. Ўз навбатида хузоа ҳам Бакр қабиласи билан иттифоқда бўлган. Аммо бу иттифоқда кутилган натижага эришилмаган.

Бу ишларни амалга ошириш учун Қусай биринчи навбатда Қурайш қабиласининг ўзини бирлаштириши лозим эди. Урта аср араб уламолари бу қабила таркибига кирган 25 уруғ (батн) ни санаб ўтадилар. Аммо Қусай Маккага келганда улардан фақат 16 таси мавжуд эди. Олти уруғ Қусай билан бирга Макка водийсига кўчиб ўтди ("Қурайш ал-Битаҳ" – водий қурайшлари"), бошқалари Макка ташқарисида қолдилар ("Қурайш аз-Завоҳир" – чеккадаги қурайшлар). Баъзи уруғлар кейинчалик мутлақо бошқа районларга кўчиб кетдилар ва Макка ҳаётида иштирок этмадилар, айрим уруғлар қисман Маккада жойлашдилар. Қурайш қабиласини "жамоат-жам" қилганлиги учун Қусай "мужамми" (тўпловчи) лақабини олган эди.

Қабила бошлиғи сифатида Қусай ўз қабиладоларига Каъба атрофидаги ерларни бўлиб берди. Унинг ўзи уруғи билан Каъбадан шимолроқда жойлашди; бану ади ва махзумлар — шарқроқдаги, тайм, жумах, саҳм ва зуҳра — жануб ва жануби-ғарброқдаги ерларга ўрнашдилар. Каъбадан 100 метрча ғарбда Қусай учун махсус қурилган уй қабила оқсоқоллари тўпланадиган жойга айланди ва Дор ал-Надва (Мажлислар уйи) номини олди. Қусай вафотидан анча кейин ҳам бу бино “мажлислар уйи” вазифасини ало этиб турган. Уммавийлар сулоласининг биринчи халифаси Муавия б. Абу Суфён (661–680) бу уйни 100 минг дирҳамга сотиб олгани ва Макка амирига қароргоҳ қилиб бергани ҳақида маълумот бор. Орадан икки аср ўтгач, Аббосий халифаси Ал-Муътадид билло (892–902) буйруғи билан уни бузиб, Макка масжидига қўшиб юборганлар.

Каъбадан шарқроқдаги сой бўйлаб кетган йўл шаҳарнинг бош кўчасига айланиб қолди. Бу йўл устида бозор пайдо бўлиб, бора-бора у шаҳарнинг иккинчи муҳим маркази ролини ўтай бошлади. Биринчи уйлар лой ва тошдан қурилган оддийгина кулбалардан иборат эди. Дастлаб Маккада бор-йўғи 2–3 та қудуқ бўлиб, зиёратчиларнинг сони ортиб боравергач, уларни сув билан таъминлаш қийинлаша бошлади. Шаҳарда янги-янги қудуқлар қазилгача тўғри келди. 530–540 йиллари Қусайнинг эвараси Абд ал-Муталлиб қадимдан муқаддас ҳисобланган Замзам қудуғини тозалаттирди.

Туб аҳоли ва зиёратчиларнинг хавфсизлигини таъминловчи алоҳида географик ўрин, ҳаж ойларида кўплаб ҳар хил қабила вакиллари оқиб келиши Макканинг йирик савдо марказига айланишини осонлаштирди, албатта. Лекин қурайшилар савдо фаолиятининг ўсишига асосан Макка шаҳрининг қулай мавқеи, яъни халқаро савдо йўллари оқиб келиши жойини эгаллаганлиги имкон берди, деган тасаввурга тўлиқ қўшилиб бўлмайди. Бу жиҳатдан шу савдо йўлида жойлашган Нежрон, Ясриб ва Хайбар сингари шаҳарларнинг мавқеи янада қулайроқ эди. Макка шаҳри дахлисизлигининг ўзи ҳам унинг савдо марказига айланиши учун етарли омил эмас эди; акс ҳолда Макка Қусайгача, яъни V асрдан анча олдин бундай мақомга эришган бўлур эди. Демак, V–VI асрларда

қандайдир муҳим ички ва ташқи омиллар пайдо бўлдики, азалдан диний марказ сифатида маълум бўлган Макка Арабистонда энг йирик савдо ва сиёсий марказга айланди.

V–VI асрларда Арабистон ярим оролидаги тузумларнинг барчаси (Ғассонийлар, лахмийлар, Кинда ва Ҳимёр давлатлари) илқирозга юз тутганлиги, сўнг умуман уларнинг тарих саҳифасидан йўқолиб кетганлиги, албатта Макка учун қўл келди. Арабистонга қўшни буюк даслатлар Византия ва Эроннинг яриморол жануби ва шимолида ўз ҳукмини ўрнатгани ҳам Макка фойдасига хизмат қилди. Аммо бу ташқи омилларнинг аҳамияти қанчалик катта бўлмасин, асосий ролни ички омил – Макка шаҳрида юз берган ижтимоий–иқтисодий жараён ўйнади, деб қарамоқ керак. Маълумки, К.Маркс ва Ф.Энгельснинг "Яманнинг Эрон томонидан босиб олиниши "Муҳаммад революциясини" тайёрлаган омиллардан бири", деган фикрларига таяниб, кўпчилик совет тадқиқотчилари бу воқеа Маккада ижтимоий иқтисодий кризисни вужудга келтирди, деган фикрни илғари сурдилар. Бизнингча, бунинг айнан акси бўлди: Яман истилосидан сўнг Макканинг Арабистон савдосидаги мавқеи янада ортди. Бу масалага аниқлик киритиш учун Макканинг V–VI асрлардаги ижтимоий–иқтисодий шароитига батафсилроқ тўхталишга ҳаракат қиламиз.

Қуръонда Макка зодагонлари бойликка ҳирс қўйганликларига ишоралар кўп. Афтидан, қурайшилар роҳат–фароғатга осонликча эришмадилар. Маккаликлар хотирасида узоқ вақт сақланган бир одат – тирикчилик қилишга ҳеч вақоси қолмаган киши саҳрога кетиб, танҳоликда ўлиб кетиши бунга аниқ далил бўла олади.

Макканинг кескин ривожланишига Қусай ва унинг авлодлари амалга оширган ислоҳотлар катта ҳисса қўшди. Шаҳар идорасининг маркази Дор ан–Надвада жойлашган эди. Дор ан–Надва биринчи навбатда Қурайш қабиласи оқсоқолларининг (Мало) маслаҳат кенгаши ролини ўйнади. Қусай уруғидан бўлган ҳар қандай ёшдаги киши, бошқа уруғлардан эса фақат 40 ёшдан ошган киши унга кириши мумкин эди. Уруш эълон қилинганда Дор ан–Надва устига Қурайш қабиласининг байроғи тикиларди. Шунингдек, мавсумий карвонлар Дор ан–Навадан йўлга тушар, қайтилганда

келтирилган моллар унинг ҳовлисига қўйиларди. Ўғил болалар балоғатга етгач шу ерда хатна қилинар, қизлар улғайганда эса шу ерда махсус вакил унинг қўйлагини йиртиб, қайтарар ва шундан сўнг у бегона кўздан сақланмоғи лозим эди. Кейинги икки ишдан мақсад — Қурайш қабиласи аъзоларидан балоғатга етган йигит ва қизларни ҳисобга олиш бўлса керак.

Дор ан—Надвадан сўнг Қусай Каъба ва унинг назорати билан боғлиқ хизматни энг муҳим вазифалардан бирига айлантирди (Содин ал—Каъба ёки Садона); Каъбага ҳаж қилувчиларни сув билан таъминлаш вазифаси "ас—Сиқоя" деган номни олди. Ҳожиларни озиқ—овқат билан таъминлаш мақсадида Макка аҳолисига махсус солиқ жорий қилиниб, уни амалга ошириш вазифаси "ар—Рифода" деб аталди. Бунга аввалдан мавжуд бўлган "риёса", "қиёда" ва "ал—ливо" мансабларини қўшмоқ керак. Шундай қилиб, Қусай бир вақтнинг ўзида ҳам диний, ҳам дунёвий ҳокимиятни тўплади, дейиш мумкин. Аммо бу мутлақ ҳокимият эмас эди.

Тахминан 480 йили Қусай вафот этгач, шаҳар идораси билан боғлиқ олти лавозим унинг икки ўғли Абд ад—Дор ва Абд Манофларга ўтди. Аммо шаҳардаги бошқа уруғларнинг ҳам нуфузи ортиб борарди. Қабила бирлигини сақлаш, уруғлар ўртасида хусумат чиқишининг олдини олиш мақсадида "Мало" яна ўнта янги лавозимларни жорий қилди. Булар қуйидагилар: 1) "имора" — Каъбада одоб сақланишини жорий қилиш; 2) "ҳижоба" — Каъба дарвозасини зиёратчилар учун очиб—ёпиш; 3) "машвара" — маслаҳат суди; 4) "ашноқ" хунга тўланадиган молни тўплаш; 5) "қубба" қабила қуроли—аслаҳаси турадиган чодир; 6) "айнна" — отлиқ қисм; 7) "сифора" — бошқа қабилалар билан музокаралар олиб бориш; 8) "айсор" — камон ўқи билан Каъбадаги санамларнинг энг улуғвори Ҳубал олдида фол очиш; 9) "ҳукума" — қабила аъзолари ўртасидаги тортишувлар ва низолар бўйича ҳукм чиқариш; 10) "ал—амвол ал—муҳжара" — худоларга аталган муқаддас моллар.

Мазкур лавозимлар муайян уруғларга бириктирилган, уруғлар эса ўз навбатида бу лавозимлар учун номзодларни тавсия қилар эдилар. Ислом вужудга келиши арафасида шаҳар идораси қуйидаги 10 та уруғ ўртасида тақсимланганди:

1) Ал-Аббос, Ҳошим уруғидан, Муҳаммад пайғамбарнинг амакиси – сиқоя;

2) Абу Суфён, Умайя уруғидан – қиёда;

3) Ал-Ҳорис, Новфал уруғидан – рифода;

4) Усмон, Абд ад-Дор уруғидан – ал-ливо, сидона, қижоба;

5) Язид, Асад уруғидан – машвара;

6) Абу Бакр, Тайм уруғидан – ашноқ;

7) Холид б. Валид, Махзум уруғидан – қубба, аинна;

8) Умар б. ал-Хаттоб, Оди уруғидан – сифора;

9) Сафвон б. Уммия, Жумаҳ уруғидан – айсор;

10) ал-Ҳорис б. Қайс, Саҳм уруғидан – ҳукума, ал-амвол ал-муҳжара.

Маккада ислом ғалаба қозонгач, Муҳаммад Каъба хизматы билан боғлиқ "сидона" ва "сиқоя" дан бошқа ҳамма лавозимларни бекор қилди.

Типологик жиҳатдан Макка идора усулини қадимги Афинадаги республика тузуми билан қиёслаш мумкин. Қадимги Афинада ҳам дастлаб асосий ролни бир қанча эътиборли уруғлар (фил ва фратриялар) бошлиқларидан ташкил топган аристократия ўйнади. Аммо судхўрларнинг қудратига барҳам берилгач, етакчилик халқ мажлиси (экллесия) қўлига ўтди. Барча амалдорлар, ҳатто энг йириклари – архонтлар ва стратеглар ҳам экллесия томонидан тайинланар ва унинг олдида ҳисобот берардилар. Маккада ҳам V–VI асрларда етакчилик оқсоқоллар кенгаши – Дор ан-Надвага ўтди. Аммо фарқ шундаки, Афина халқ мажлисида овоз беришда бутун демос, яъни барча эркин аҳоли қатнашган бўлса, Макка Дор ан-Надвасида фақат "Мало"- зодагонлар, қабила ва уруғ бошлиқлари қатнашдилар. Афинада ҳам, Маккада ҳам жамият баъзи вақтларда у ёки бу уруғ бошлиғига яқка, чегараланмаган ҳокимият тақдим қилганини кўрамиз (Афинада – Солон, Клисфен, Маккада – Қусай, Ҳошим ва ҳоказо).

Албатта, Макка шаҳар-давлатининг идораси низоларсиз, сип-силлиқ кечгани йўқ. Қусай вафотидан сўнг Макка уруғлари икки лагерга бўлинади: Абд Маноф ва Абд ад-Дор тарафдорлари. Абд Маноф ва унинг авлодларини Асад, Зуҳра, Тайм, ал-Ҳорис уруғлари қўллаб-қувватлаган бўлса, Абд ад-Дор уруғига Махзум, Усмон, Жумаҳ, Оди уруғлари қўшилди. Ҳар иккала

томон алоҳида иттифоқ — Абд Маноф тарафдорлари "Хилф ал-Мутаййабин", Абд-ад-Дор эса "ал-Аҳлофни" туздилар. Айтишларича, "ал-Мутаййабун" (муаттар ис-лилар дегани) бир идишдаги хушбўй моддага қўлни ботириб, сўнг Каъба деворига сурганлар; "ал-Аҳлоф" (қасам ичганлар дегани) эса, қўлларини қурбонликка сўйилган молнинг қонига ботириб, сўнг Каъба деворига сурганлар. Улар орасида чиққан низо урушга айланиши мумкин бўлган кескин вазиятда "Мало" нинг қарори билан икки лавозим Абд Маноф авлодларига, тўрт лавозим Абд ад-Дор авлодларига бириктирилиб, бошқа уруғларга юқорида зикр қилинган 10 та қўшимча лавозим жорий қилинди. Кейинчалик Макка шаҳрида ички саҳдони ривожлантириш, бу ерга ўз моли билан келган савдогарларнинг хавфсизлигини таъминлаш мақсадида яна бир иттифоқ — "Хилф ал — фудул" (мин-натдорлик ёки бурчдорлик иттифоқи) тузилди.

Ўрта аср ва ҳатто ҳозирги замон араб тарихий адабиётида Абд Маноф уруғига мансуб бўлган Ҳошим ва Умайя хонадонлари ўртасида гўё жоҳилия даврида бошланиб, исломдан кейин ҳам давом этган низо катта ўрин олган. Баъзилар бу мавзуга бағишланган махсус китоблар ҳам ёзганлар. Биринчи бўлиб бу низо ҳақида ўзининг "ал-Табақот ал-Кубра" китобида Ибн Саъд маълумот берган. Ибн Саъддан бу маълумотни бошқа ўрта аср араб тарихчилари олганлар. Ибн Саъд ҳикоя қилишича, Умайя б. Абд Шамс ўз амакиси Ҳошимнинг обрў-эътиборига ҳасад қилиб, уни мунофарага (у ёки бу шарт асосида мусобақа) чақирганмиш, ҳакамлик қилган ҳузоза қабиласининг коҳини 50 туяни сўйиб, халққа тарқатиш, бу ишни бажара олмаган эса, 10 йил муддатга Шомга бадарға бўлиши шартини қўйибди. Ҳошим бу мусобақада ғолиб чиқибди. Мазкур китобда Ибн Саъд Ҳошимнинг ўғли Абд ал-Муталлиб ва Умайянинг ўғли Ҳарб ўртасида юз берган мунофара ҳақида ҳам хабар беради. Унинг ёзишича, дастлаб, ажрим қилиш учун ҳакамликка улар Ҳабаш негусини танлаганмишлар, аммо негусдан рад жавоби келгач, Оди уруғидан Нуфайл (бўлғуси иккинчи халифа Умар-нинг бобоси) ҳакамлик қилганмиш. У Ҳарбга мурожаат қилиб; "Сен ўзингдан бир неча даража бўйи баланд, мартабаси улуғвор, юзи хушрўй одам билан мунофара

қиласанми, — деб ғалабани Абдал-Муталлибга бериб қўя қолган экан.

Бу ривоятларни Ибн Саъддан Ал-Балазури, Ат-Табари, Ибнал — Асирлар олишган. Ал-Мақризи "Ан-Низо ва ат-Тахосум байна бани Умайя ва бани Ҳошим" деб номланган махсус китоб ёзиб, унда Ҳошимийлар хонадонидан бўлган халифа Али ва Умавийлар хонадонининг авлоди Абу Суфён ўртасида юз берган олий тахт учун кураш (656—661 йиллар) нинг келиб чиқишини юқоридаги икки ривоят билан боғлайди. Аммо тузукроқ тадқиқ қилинганда бу ривоятлар умуман асоссиз бўлиб чиқяпти. Гап шундаки, энг биринчи "Сира" (пайғамбар ҳаёти) нинг муаллифи Ибн Исҳоқ ўз китобида бу қиссаларни келтирмаган. У исломдан олдин Ҳошим ва Умайя хонадонлари ўртасида хусумат мавжуд бўлганини эслатиш у ёқда турсин, аксинча, уларнинг ҳамжиҳат яшаганлари ҳақида кўплаб фактлар келтиради. Шунингдек, Ибн Касир, Ибн Саййид ан-Нос каби "Сира" муаллифларининг асарларида ҳам мазкур икки воқеага ҳеч қандай ишора йўқ. Масаланинг яна бир шубҳали жойи шундаки, Ибн Саъд ўз "хабар" ини Ҳишом б. ас-Соиб ал-Калбидан олганини айтади. Ҳишом эса эслатилган иккала ҳодисада ҳам "Новфал уруғидан бир киши ҳикоя қилишича", "Кенона қабиладан бир киши ҳикоя қилишича" қабилада далил келтирган. Бу ҳам майли. Кейинчалик Ибн ал-Асир ва ат-Табарийлар талқинида юқоридаги ривоятлар батамом афсонавий тус олиб кетди. Гўё Ҳошим ва Абд Шамс эгизак туғилишгану бирининг бармоғи иккинчисининг пешонасига ёпишиб қолган экан. Уларни ажратилганда қон оққан. Демак, келажакда улар орасида албатта хусумат чиқиши керак эди. Ибн ал-Асир ва ал-Балазурийларнинг ёзишича, Ҳошим 20—25 ёшларда, бошқа манбаларга кўра 33—34 ёшларда Ғаззага савдо ишлари билан борган пайтда вафот қилган. Ҳошим билан Абд Шамс эгизак бўлишса, Абд Шамснинг ўғли Умайя ўз амакиси Ҳошим билан мунофара қилганида неча ёшда бўлди экан? Ёки Ҳабашистон негуси (подшоси) ҳакамликка танланганини олайлик. У Маккадаги бир уруғга мансуб икки хонадон ишларидан шунчалик хабардор экан-да!

Хуллас, араб тарихий адабиётида кенг ўрин олган

Ҳошимийлар ва Умавийлар хонадони ўртасидаги низо жоҳилия даврида юз бермаган. Иккала хонадон вакиллари ўртасида ўрта асрларда ҳақиқатан ҳам мавжуд бўлган адоват халифа Усмоннинг 656 йили ўлдирилиши, Али ва Муавия ўртасида халифалик тахти учун кураш бошланганлиги билан боғлиқдир. Бошқа кўп ҳолатлардаги сингари араб ахборийлари 7–8 аср воқеаларини жоҳилия даврига кўчириб қўяқолганлар.

Макка шаҳар-давлатининг бошқаруви масаласига қайтадиган бўлсак, у олдин айтилганидек, низоларсиз кечгани йўқ. Аммо VI асрда Макка Арабистоннинг диний ва савдо маркази сифатида эътироф қилинган экан, шаҳар ҳукмрон доираларининг (мало) актив сиёсати, қолаверса, алоҳида маҳорати ҳақида сўз юритиш керак бўлади.

Қусайдан сўнг ҳамма қурайш уруғларининг ҳурмат-эътиборини қозонган шахс Ҳошим бўлди. Бу мартабага у биринчи навбатда қадимги Юнонистондаги сингари полис фуқаролари фойдасига инъомлар қилиш (литургия) туфайли эришди. Маълумки, Юнонистон полисларида литургия бой кишиларнинг бурчи ҳисобланарди. Маккада бу нарса бойлар томонидан вақти-вақти билан қурбонликка мол сўйилиб, йўқсилларни боқишда ўз ифодасини топди. Халқ кўзига кўрсатиб катта харажат қилиш даромад олишдан афзал ҳисобланарди. Аммо бундай харажатлар бекорга қилинмасди. Масалан, Маккага зиёрат қилган ҳар хил қабила вакилларини "боқиш" эвазига бу қабила ерларидан ўтадиган Макка карвонларининг хавфсизлиги таъминланарди. Ҳошим даврида Сурия, Месопатамия, Яман ва Ҳабашистонга савдо карвонлари уюштирилди. Айтишларича, Ҳошим айна савдо ишлари билан борган пайтда Ғаззада оламдан ўтган.

Ҳошимлан сўнг ҳар бир уруғда унга ўхшаган нуфузли шахслар пайдо бўлди. Уларнинг ичида Ҳошимнинг ўғли Абд ал-Мутталиб ҳам бор эди. Бўлажак пайгамбарнинг бобоси бўлганлиги учун араб адабиётида Абд ал-Мутталибга ортиқча баҳо бериб юборилган. Аммо анча вақтдан бери яроқсиз қолга келиб қолган Замзам қудуғининг қайта тикланиши; шубҳасиз, унинг харажати эвазига бўлди. Бу пайтда Макка аристократияси савдо йўлларидаги бадавий қабилалар билан янгича муносабат ўрнатдилар; илгари қабила бошлиқларига карвоннинг хавфсизлиги учун ҳақ тўланган бўлса, энди улар билан савдодан олинадиган

фойдага шериклик ҳақида битимларга (илаф) келишилди. Бу эса бадавийларни оддий қўриқчилардан шерикларга (компаньонларга) айлантирди.

Савдо Макка фаровонлигининг оширишига катта туртки бўлди. V–VI асрларда урушларнинг тўхтагани, нисбатан тўқчиликка эришилгани Макка аҳолиси сонининг кескин ўсишига имкон берди. Албатта, бу ўсиш ҳам бир текис бўлмади. 100 йил ичида, яъни 3–4 авлод давомида Қусай авлодлари билан боғлиқ 7 та уруғ вакилларининг сони геометрик прогрессия тарзида ортиб борган бўлса, бошқа уруғларда табиий ўсиш сезилар-сезилмас кечди.

Макканинг тинч-осойишта ҳаётида бир воқеа юз бердики, у аҳолининг хотирасида ўчмас из қолдирди. У ҳам бўлса Жанубий Арабистонни эгаллаб турган ҳабашларнинг Маккага қарши юришидир. Бу юришнинг сабаблари ҳақида адабиётда асосан 3 хил фикр бор: 1) Саида хабашлар қурган черковни араблар "ифтисолаани" учун жазо мақсадида; 2) Ўша вақтда арабларнинг нигоҳини жанубга, Саида қурилган христиан черковига қаратиш мақсадида; 3) Саида рифоғати туфайли. Юриш қайси йили содир бўлгани ҳақида ҳам тўртинчувлар бор: баъзилар Яманнинг ҳақиқий ҳокими Абрахага тегишли жанубий араб ёзувида (Ку 506) таяниб 547 йилни кўрсатишади, аммо дарҳақиқат Абраха шимолга уюштирган бирдан-бир юриш Турбонгача (Яманнинг шимолий чегараси) борган. Юқорида эслатилган юриш эса Абраха авлодларидан бири томонидан уюштирилган ва у 570 йили юз бергани эҳтимол. Бу ҳақда Қуръонда зикр қилинган, воқеа содир бўлган йил эса у ерда ом ал-фил, яъни "фил йили" деб аталган. Ҳабаш аскарларида филлардан фойдаланилгани маккаликларга қаттиқ таъсир қилган кўринади. Шаҳар аҳолисининг аксарияти шаҳарни ташлаб, атрофдаги тоғларга қочиб кетди. Абд ал-Мутталиб ва бошқа бир қанча нуфузли маккаликлар хабашлар билан музокара олиб боришга ҳаракат қилдилар. Аммо бир қанча сабаблар, жумладан, хабашлар ёллаган бадавий арабларнинг муқаддас ҳисобланган Макка территориясига қурол билан киришдан бош тортгани, сўнг хабаш отрядида чечак касаллиги тарқалгани Маккани омон сақлаб қолди. Қуръонда бу воқеа қуйидаги сўзлар билан берилган (Фил сураси, 1–5 оятлар); "А лам тара кайфа фаъала раббукаби асҳоби-л-фил, а лам яжъал кайдахум фи тадил; ва

арсала алайҳим Тайран Або бийл, тармиҳим би ҳижорат мин сижжийл, фа жаъалаҳум каъасфин маъкул" 1) Парвардигоринг фил эгаларига қандай муомала қилди, кўрмадингми? 2) Уларнинг макру хийласини бекор қилиб, панд бермадимми? 3) Улар устига Абу Бийл қушларини юбориб, 4) сижжийл тошларини ташлатмадимми? 5) натижада уларни пайҳон қилинган ем-хашак қилиб ташламадимми?

Қандай бўлганда ҳам ўз ҳимояси учун битта ҳам камон ўқи отмаган Макка аҳолисининг обрўси бу воқеадан сўнг янада ортиб кетди, қурайш қабиласи шарафли "ал-илоҳи", худо ёрлақаган қабила номини олди. Макка зодагонлари ичида Абд ал-Мутталиб ҳабаш лашкарбонисини билан учрашганлиги туфайли энг катта обрў қозонди. Унинг устига Абд ал-Мутталиб ҳабашлардан қолган ўлжанинг талайгинасини ўзи касб қилиб олди. Бу эса йўқсил қабиладошларга катта зиёфатлар уюштириш имкониятини берди. Абд ал-Мутталиб обрўсининг ортганга яна бир далил – Ямандан ҳабашларнинг қувилиши ва Сайф б. Зу Язанинг тахтга ўтириши муносабати билан Маккадан Яманга келган делегацияга Абд Шамс уруғининг бошлиғи Умайя ва Тайм уруғининг бошлиғи Абдулла билан бирга кирганлигидир. Бу воқеа тахминан 576–577 йиллари юз берган. Шундан бир йил ўтар-ўтмас, бўлғуси пайғамбар 8 ёшга тўлганида Абд ал-Мутталиб тахминан 80 ёшларда вафот этди.

Абд ал-Мутталиб вафотидан сўнг унинг ўғиллари ал-Ҳорис, Абу Толиб, Абд ал-Узза, Аббос, Ҳамзалар негадир оталарининг нуфузига эга бўлмадилар. Макка зодагонлари ичида етакчилик ролини VII аср бошларида умавийлар уруғидан Абу Суфён ўйнаганини кўрамиз. Абу Суфён йирик савдогар эди. У жануб, шарқ ва шимолга уюштириладиган карвонларда фаол қатнашиб, катта бойлик орттирди. Исломушуб олим Г.Э. фон Грюнебаум 610 йили Маккада Муҳаммаднинг пайғамбарлик фаолияти бошланишини айни вақтда Макка раҳбарлигини қўлга киритиш учун ҳаракат деб баҳолайди. Унинг ёзишича, эркин шаҳар-давлат шароитида пайғамбар сифатида тан олинган ҳар қандай шахс осонгина ярим расмий мавқега эришиши мумкин эди. Айнан шу нарса балки Макка бутпарастлари Муҳаммаднинг пайғамбарлигига қатъиян рози бўлмаганлигининг сабабларидан биридир.

Қисқаси, Муҳаммаднинг пайғамбарлигини тан олиш — унинг раҳбарлигини тан олиш билан баробар эди. Шунинг айтиши керакки, ўрта аср араб адабиётида Муҳаммаднинг шаҳар раҳбари бўлишга интилгани ҳақида ҳеч қандай ишора йўқ. Бунинг учун унда моддий имконият ҳам йўқ эди. Аммо Муҳаммад 8 ёшида бобоси Абд ал-Мутталиб тарбиясида бўлгани, бобоси эса ўша пайтда Макка аҳолисининг аксарияти тан олган раҳнамоси бўлганини ҳисобга олсак, Г.Э. фон Грюнебаум таҳминига ҳам "жон" киради.

Умуман олганда, VII асрнинг бошларигача Макка зодагонлари ўз фаолиятларини асосан шаҳардаги уруғларнинг бирлигини сақлаш, қўшни бадавий қабилалар билан дўстона муносабатда бўлиш, Византия ва Эрон можаросида бетарафлик мавқеини эгаллаган ҳолда Макка шаҳри ва унинг савдоси хавфсизлигини таъминлашга қаратдилар.

Албатта, Макка шаҳри VI асрда ўзи эришган мавқега муайян ҳарбий кучга эга бўлгандагина етишиши мумкин эди. Аммо Маккада мунтазам армия йўқ эди. Унинг ҳарбий кучини қурайш қабиласидаги барча эркаклар ва бошқа иттифоқдош қабилалардан келувчи кўмакчи кучлар ташкил қиларди. Қурайш қабиласи мустақил равишда 1,5 мингдан ортиқ жангчи тўплай олмасди. Макка-Мадина урушлари даврида маккаликлар 10 минг кишилик отряд билан Мадинага яқинлашгани маълум. Хўш, бунга қандай эришилди? Бу ўринда "аҳобийш" тушунчасига тўхтаб ўтиш керак бўлади. Италиялик тадқиқотчи А.Ламменс аҳобийш Макка зодагонларига тегишли асли ҳабашистонли қуллар, улардан қарвонларни қўриқлашда ва "Макка шаҳрида полиция кучлари сифатида фойдаланилган", — деган фикрни билдиради. Бу фикрга совет исломшуноси Е.А.Беляев ҳам тўлиқ қўшилади. Тўғри, Макка зодагонлари қуллардан ҳарбий мақсадларда фойдаланганлар. Кўпчилик мутахассислар хато равишда "аҳобийш" сўзини "ҳабаш" (ҳабаш, ҳабашистонли) сўзининг кўплик шакли деб тушунишади. Аслида ундай эмас. "Ҳабаш"нинг кўплиги "аҳбош" бўлади. "Аҳобийш" эса батамом бошқа нарса. У Маккадан жануби-шарқроқдаги жой номи "Аҳбош" билан боғлиқ бўлиб, Макка атрофида истиқомат қилиб турган Кенана, Хузейма ва Хузоа қабилаларининг баъзи уруғларидан ташкил топган иттифоқдир. VI аср

бошларида қурайшларнинг ўша вақтдаги энг нуфузли арбоби Абд Маноф ўша "Аҳбош" деган жойда ўз қабиласини мазкур иттифоққа қўшилишига эришган. Ўз навбатида "аҳобийш" қурайшларнинг мавқеини кучайтирди ва VI аср ўрталаридан бошлаб савдонинг активлашишига имкон яратиб берди. Қурайш қабиласи савдо йўлида истиқомат қилувчи жуҳайна, музайна, ғатафон, ашжаъ, сулайм, саад, асад каби қабилалар билан ҳам яхши дўстона алоқада эди ва бу қабилаларнинг Маккада ўзига хос ваколатхоналари мавжуд эди. Бу бадавий қабилалар билан узоқ вақт дўстона муносабатларни сақлаш Макка зодагонларидан маълум дипломатик такт ва маҳоратни талаб қиларди.

Ҳижжозда гегемонликни сақлаш вазифаси маккаликлар учун фақат бадавийлар билан эмас, бошқа шаҳарлар билан ҳам дўстона алоқада бўлишни тақозо қиларди. Маккага энг яқин шаҳар – Тоиф – деярли йўлдош шаҳарга айланиб қолган, бу икки шаҳар араб адабиётида "Маккатони" икки Макка деган номни олганди. Табиий шароити мўътадил бўлгани учун маккалик бойлар Тоифдан ёзлик истироҳат манзили сифатида фойдаланишарди. Тоифда яшаган сақиф қабиласи қурайшнинг энг ишончли иттифоқчиларидан эди.

Шунингдек, қурайшилар Ясрибдаги икки араб қабиласи – Авс ва Хазраж билан ҳам мустақкам муносабатда эдилар: қуда-андачилик йўли билан кўп маккалик зодагонлар Ясриб зодагонлари билан қариндош эдилар.

Шу нарса ҳарактерлики, Макканинг Ҳижжоз шаҳарлари – Ясриб, Хайбар, Тейма ва Води ал-Қурадаги яҳудий жамоалари билан алоқалари ҳам адоватли эмасди. Маккаликлар яҳудийларни "китоб аҳли" бўлганликлари учун ҳурмат қилсалар, яҳудийлар ўз навбатида маккаликларнинг Арабистондаги алоҳида тутган ўринларини эътироф қилардилар. Буларнинг ҳаммаси Макка зодагонларига Арабистоннинг бошқа марказлари билан рақобат қилишга, VI асрда Яман, Ҳира ва Ҳассонийлар давлатларининг мустақиллиги йўқолгач, Арабистон бўйлаб етакчиликка эришишига имкон берди.

Афтидан, Арабистонда етакчилик Макка зодагонлари қўлига ўтганлиги ўзаро низеда бўлган икки буюк давлат Византия ва Эрон ҳокимларига ҳам мақбул бўлган кўринади. Ҳатто Византия императори христиан динини

қабул қилган, Асад уруғидан бўлган киши Усмон б. Ҳувайрисни Маккага ҳоким қилиб тайинлаш ҳақида гувоҳнома берганлиги маълум. Аммо Византия – Эрон низосидан хабардор бўлган Макка зодагонлари Византияга мойил бўлишни истамадилар. Аксинча, улар бу низода Эроннинг қўли баланд келишига умид қилардилар.

Макка бойлигининг асосини савдо ташкил қиларди. Макка атрофидаги бозорлар қачон пайдо бўлганлигини аниқ айтиш қийин. Аммо Укоз, Мажанна ва Зу Мажоз сингари йирик бозорлар V аср охири VI аср бошидан кўп тилга олина бошлади.

V аср охирларида Макка савдогарлари ташқи савдо алоқаларини ҳам активлаштирдилар. Араб адабиётида Ҳошим Сурияда эркин савдо қилиш ҳақида Византия ҳокимларидан ҳужжат олганлиги айтилади. VI асрда Макка Қуръонда зикр қилинган шимол ва жануб савдосида етакчиликка эришди. Макка карвонлари қанчалик катта бўлганини қуйидаги рақамлар кўрсатиб турибди: бир карвон 2,5 минг мол ортилган туядан иборат бўлган; 1,5 минг туяга ортилган бошқа карвон молининг умумий қиймати 50 минг динорни ташкил қилди. Макка савдогарлари Арабистон жанубига Ҳиндистондан келтирилган қалай, қимматбаҳо тошлар, фил суяги, сандал ёғочи, зироворлар, ипак, бўз, пурпур матолар, жез, мис, кумуш идишларни, Шарқий Африкадан келтирилган хушбўй ва муаттар буюмлар, туяқуш пати, қора дарахт ёғочи (абнус), тери ва қулларни, Яман молларидан фимиа, ладан, атир, қимматбаҳо тошлар, Соқотра оролидан алое ва шакар қамиш; Баҳрайндан лаъл сингари молларни бошқа жойларга элтардилар. Шимолдан улар буғдой, жун, ёғ, мусаллас ва Финиқия ҳунармандларининг маҳсулотларини келтирардилар. Ниҳоят, Арабистоннинг ўзидан ёғ, хурмо, жун, пахмоқ, тери каби маҳсулотлар билан савдо қиларди. Макка ана шу молларнинг ҳаммасини тушириш ва бошқа ёқларга юбориладиган пунктга айланганди. Маккада Шом (Сурия), Византия ва Эрон савдогарлари узоқ муддат истиқомат қилар ва Макка зодагонлари билан яқин муносабатда бўларди. "Сира" китобларида асли шомли бўлиб, Маккада қолиб кетган ва кейинчалик ислонни қабул қилган шахсларнинг исмлари кўплаб келтирилади. Баъзи мутахассисларнинг фикрича, Макка ҳатто ўзига хос банк марказига айланиб, савдогарлар узоқларга

юборилган молларнинг ҳақини шу ернинг ўзида олишлари мумкин бўлган. Шунингдек, юк тушириш ва ортиш ишлари, мол-мулкни суғурта қилиш ишлари ҳам яхши йўлга қўйилганди.

Шуни айтиш керакки, Макка карвонлари муайян шахсларнинг иштироки билан чегараланмаган, балки унда Қурайш қабиласининг барча эркагу аёл аъзоси қатнашиши мумкин бўлган. Кимдир унда ўз моли билан қатнашар, кимдир молини бошқа бир вакил билан жўнатар, яна кимдир молининг ярмини кредит (қарз) га оларди. Макка карвонлари умум жамоа иши ҳисобланса-да, амалда уларни энг йирик савдогарлар бошқарардилар. 624 йили Бадр жангига сабаб бўлган карвонда маккалик Абу Уҳайфа б. Саиднинг бир ўзига тегишли 30 минг динорли моли бўлган, Тайм уруғидан Абдулла б. Жудъон ва Махзум уруғидан ал-Валид б. ал-Муғира Макканинг энг бой кишиларидан ҳисобланган. Умуман махзум уруғи бошқа уруғлардан кўра бойроқ бўлган кўринади, ҳатто шу уруғдан Абдулда б. Абу Рабиа деган киши "Идл Қурайш" (Қурайш ҳуржунининг бир томони) лақабига эга бўлган.

Савдо билан бир қаторда Маккада судхўрлик (ар-Рибо) авж олиб кетди. Катта даромад келтирувчи мавсумий карвонларида қатнашиш истаги аҳолининг ўртаҳол ва бечораҳол табақаларини судхўрларга мурожаат қилишга мажбур қиларди. Бой савдогарлар савдо билан бир вақтда судхўрлик ҳам қилардилар. Ат-Табарининг таъкидлашича, Муҳаммаднинг амакиси Аббоснинг ўз қариндошларига қарз берган кўп пули бор эди. Ҳижранинг ўнинчи йили - видолашув ҳажи пайтида Муҳаммад пайғамбар Аббос қарзларининг барчасини бекор қилди. Одатда судхўрлар 1 динордан 1 динор, яъни юз фоиз фойда олганлар, аммо Қуръоннинг рибога оид оятларига қараганда, бу фойда 200 ва ҳатто 400 фоизгача чиқиб кетган.

Айни вақтда худди шу "пул ва судхўрлик" Макка жамиятида сифат ўзгаришига олиб келиши мумкин эди. Чунки патриархал уклад билан ривожланган пул - товар муносабатлари бир-бирига мос келмасди. Бунини Муҳаммад пайғамбар идрок қилган кўринади. Бақара сурасининг 278-279 оятлари, шунга ишора қиляпти, чамаси: "Эй мўминлар, Оллоҳдан қўрқингиз ва агар чиндан мўмин бўлсангиз, рибонинг қолган қисмидан (яъни қарзнинг

узилмаган қисмидан) воз кечингиз. Энди агар бу ишни қилмасангиз, Оллоҳ ва унинг расули томонидан уруш (ҳарб) бўлишини билиб қўйинг. Агар тавба қилсангиз, мол-мулкингиз ўзингизда қолади – мазлум ҳам, золим ҳам бўлмайсиз". Демак, Макка жамиятида ислом арафасида судхўрлик шунчалик илдириб кетган ва бу ҳол оғир ижтимоий оқибатга олиб келиши мумкин эдики, унга қарши "Оллоҳ ва унинг расули томонидан уруш" эълон қилиш ҳақида огоҳлантиришга эҳтиёж туғилди.

Рибо билан бир қаторда чайқовчилик, ҳали Маккага етиб келмаган моллар билан улгуржи савдо қилиш, йиғилмаган ҳосилни таг-томири билан сотиб олиш ҳоллари кўпайиб кетди. Бундай ҳолларда кимдир асоссиз катта бойлик орттирар, кимдир, аксинча, йўқсиллар сафига ўтиб қоларди, яъни синфий табақаланиш янада кучаярди. Шаҳарлилар ва бадавийлар ўртасидаги савдода кўпинча бадавийлар зиён кўрардилар. Бу ҳол бадавийларда шаҳарлиларга нисбатан адоватни кучайтирарди.

VI асрда Маккада пул-товар муносабатлари қанчалик ривожланганини ўша даврда кенг фойдаланилган истилоҳлар (терминлар) дан ҳам кўриш мумкин. Пул бирликлари сифатида динор ва дирҳам ишлатилган. Динор – олтин, дирҳам – кумуш танга бўлиб, улар Маккага Шом, Ироқ ва Мисрдан келарди. Ибн Ҳишомнинг уқтиришича; Маккада зарб қилинмаса-да, аммо у ерда бу тангаларнинг катта захираси бор эди. Қуръонда бирлик, ўнлик, юзлик, минглик, юз минглик сингари бутун сонлар, ярим (нисф), учдан бир (сулс), чорак (рубъ), бешдан бир (хумс), олтидан бир (судс), саккиздан бир (сумн), ўндан бир (ушр) каби каср сонлар зикр қилинган, Маккаликлар қўшиш, айириш, кўпайтириш, бўлиш ва каср чиқариш каби арифметик амалларни билганлар. Муайян ўлчов ва вазн бирликлари ҳам ишлатилган. Қуръонда уларнинг аниқ миқдори кўрсатилмаган ҳолда тўғри ўлчов ва вазн бирликларидан фойдаланиш кераклиги, нотўғриларидан фойдаланиш гуноҳ эканлиги айtilган. Бундай огоҳлантиришга асос бўлган, албатта, Маккалик савдогарлар бадавийлардан молларни тўлиқ вазнда ёки тўғри ўлчовда олиб, уларга эса молларни нотўғри ўлчовларда берардилар. Қуръоннинг "ал-Қорӣъа" сураси, 6–9-оятларидан кўриниб турибдики, тарози икки паллалик бўлган; сочилувчи жисмлар ўлчови сифатида "соъ", мудд ва ратл

ишлатилган. Олтин ва кумуш учун уқия, нашш, мисқол каби ўлчов бирликлари маълум бўлган.

Макка аҳолисининг кўпчилиги савдо билан шуғулланганининг объектив сабабларидан бири – бевосита Маккада деҳқончилик қилиш учун шароит йўқлиги эди. Аммо Макка атрофидаги кичик воҳа ва водийларда асрлар давомида деҳқончилик мавжуд бўлган. Бу ерларнинг аҳолиси Маккага дон, узум, хурмо, зайтун, анор ва бошқа мевалар келтириб сотганлар. Макка бойларининг ҳам атрофда хусусий боғлари бўлган.

Маккаликлар чорвачиликдан ҳам хабардор бўлганлар: ҳар қалай карвонлар учун керак бўладиган минглаб туяларнинг ҳаммасини улар бадавийлардан сотиб олмагандирлар. Қўй, эчки, сигирлар кўплаб боқилган. Маккада катта мол бозорлари бўлган, чунки ҳажга келувчиларнинг кўпчилиги қурбонликка сўйиладиган молни ўзлари билан олиб келмай, шу ерда сотиб олганлар. Муҳаммад пайғамбар ўсмирлик йиллари Макка атрофидаги яйловларда подачилик қилгани маълум.

Қуръон оятларида ҳунармандчилик билан боғлиқ сўзлар кўп учрайди. Масалан: уй, ҳужра, том, устун, зинапоя, чодир, кўрпа-ёстиқ, идиш-товоқ, кийим-кечак, зийнат моллари, қурол-аслаҳа, хурмо, ва узумдан тайёрланган шароблар ва ҳоказо. Агар бу сўзлар Макка аҳолиси учун тушунарли бўлмаганда, улар Қуръонда ишлатилмаган бўларди. Тўғри, мазкур маҳсулотларнинг кўпчилиги бошқа юртлардан келтирилган. Аммо уларнинг ичида туядан бошқа транспорт воситаси бўлмаганлиги, масофаларнинг узоқ ва қийматлиги туфайли ташиб бўлмайдиган моллар бор. Демак, Маккада уларни тайёрловчи ҳунармандлар бўлган. Бошқа Ҳижжоз шаҳарларидаги сингари Маккада ҳам яҳудий ва насроний динида бўлган Сурия, Миср, Ҳабашистон, Византия ва Эрондан кўчиб келиб, ўрнашиб қолган кишиларнинг маҳаллалари мавжуд эди. Уларнинг кўпчилиги ҳунармандчилик билан шуғулланган; баъзилари мустақил иш олиб борган, бошқалари у ёки бу қулдор хизматида бўлганлар.

Арабистон яриморалининг бошқа ерлари каби Макка аҳолисининг ижтимоий таркиби ҳам уруғ-қабилачиликка асосланганди. Эрамизнинг V асрдан бошлаб бу ерда яшаган асосий қабила қурайш қабиласи эди. Макка аҳолиси учта катта ижтимоий тоифага бўлинарди: 1) асл

қурайшилар (сураҳо), 2) бошқа ёқдан келганлар (мавали) ва 3) қуллар (абид).

Асл қурайшилар ўз навбатида икки қисмга ажралгандилар: Каъба атрофида яшайдиган уруғлар (қурайш ал-битаҳ) ва шаҳар атрофида яшайдиган уруғлар (қурайш аз-завоҳир). Қурайш ал-битаҳ аҳолининг энг бой ва шаҳар идорасида асосий ролни ўйнайдиган қисмини ташкил қилар, қурайш аз-завоҳир эса камбағал, ярим кўчманчи тарзда ҳаёт кечирувчи оммадан иборат эди. Макканинг ўзига хос мавқеи туфайли қурайш қабиласи бошқа қабилаларга нисбатан устун турарди.

Ҳар йили ҳаж маҳалида кўплаб бошқа қабила аъзолари Маккада қолиб кетар, улар қурайш қабиласининг у ёки бу уруғи ҳимоясига ўтардилар. Бундай кишилар мавла (кўплиги мавали) деб аталардилар. Мавалининг мақоми ҳилф (иттифоқ) ёки живор (қўшничилик) асосида ҳужжатланарди. Мавали ҳам Макканинг эркин кишилари ҳисобланиб, улар савдо ёки бошқа хоҳлаган машғулот билан банд бўлиши мумкин эди. Баъзи мавали катта бойлик ва эътибор қозонганликлари маълум. Макка-Мадина урушлари (622-630) пайтида ўлган ва ярадор бўлганларнинг рўйхатиغا қараганда, шаҳар аҳолисининг нисбатида мавали деярли асл қурайшилар сони билан баробар бўлган.

Макка аҳолисининг тахминан $\frac{4}{5}$ қисми асл қурайшилар ва мавалидан иборат бўлса, қолган, $\frac{1}{5}$ қисмини қуллар ташкил қиларди. Маккада икки тоифадаги қулларни — Африкадан келган қора танлиларни ҳамда Шом ва Месопатамияда қул бозорларидан сотиб олинган оқсарик танлиларни учратиш мумкин эди. Макка зодагонлари қуллар меҳнатидан хўжаликнинг деярли ҳамма соҳаси — савдо, деҳқончилик, ҳунармандчилик ва уй-рўзғор ишларида фойдаланганлар. Ибн Ҳишом уқтиришича, ҳатто Каъбани таъмир қилишда бир византиялик қул — меъмор ишлаган.

Шуни айтиш керакки, Маккада қул аёллари никоҳсиз ва маҳрсиз тўғридан-тўғри сотиб олиб, улардан тасалли учун фойдаланмоқ кенг авж олганди. Уларнинг сони чегараланмаган, агар улардан фарзанд туғилмаган бўлса, ҳеч қандай "талоқ" расмиятсиз сотиб юбориш мумкин эди.

Бундан ташқари, Макка аҳолиси орасида унча кўп

бўлмаган миқдорда носора (христиан) ва яҳудий динларида бўлган ажнабий эркин кишилар ҳам бор эди. Аммо улар ҳеч қандай уюшмани ташкил қилмаган ва Макка сиёсий ҳаётида уларнинг деярли роли йўқ эди.

Хулоса қилиб айтганда, бир неча асрлик тарихни ўтаган Макка шаҳри ислом вужудга келиш арафасида ўзига хос идора услубига эга бўлган давлат бирлигини ташкил қиларди. Асрлар давомида диний ва савдо маркази сифатида маълум бўлган Макка VI аср охири ва VII аср бошида Жанубий ва Шимолӣ Арабистондаги қадимги давлатлар (Ҳимёр, Ҳира ва Ғассон) қулагач, Арабистон ярим оролининг сиёсий марказига, Макка зодагонлари эса Арабистон бўйлаб гегемонга айлангандилар. Шу нарса характерлики, Арабистон ўша давр буюк давлатлари ҳисобланган Византия ва Эрон билан территория жиҳатдан ҳам тенг келарди (салкам 3 млн. кв км).

Шундай вазиятда араб якка худолиги – ислом динининг тарғиботи айнан Маккада бошланганлиги, табиий ҳол эди.

ЯСРИБ (МАДИНА) ШАҲАР-ДАВЛАТИ

Маккадан тахминан 350–400 км шимолда Мадина шаҳри жойлашган. Қадимда Ясриб номи билан маълум бўлган бу шаҳар ҳосилдор, серсув воҳадан иборат эди. Ясрибнинг шарқий ва ғарбий томонларида бир-бирига деярли мувозий равишда Воқим ва Вабра ҳарралари (вулқоний тош уюмлари), шимолий ва жанубий томонларида эса Уҳуд ва Айр тоғлари чўзилиб ётарди. Ясриб атрофида кўплаб сой – водийлар, ғарбда – Ақиқ, шарқда – Урайд, шимолда – Батҳон, жанубда – Музайнаб ва Маҳзур водилари мавжуд эди. Бу сойларнинг умумий нишаблиги жанубдан-шимолга йўналган кўринади. Ҳар қалай, Ясрибнинг шимолий-ғарбий чеккасида сой сувлари тўпланадиган жой Биър Рума деб аталган ва ҳижрадан олдин у бир яҳудийнинг мулки ҳисобланган. Ҳижрадан сўнг пайғамбарнинг рағбати билан бу ерни унинг куёви ва бўлғуси халифа Усмон 20 минг дирҳамга сотиб олган.

Қадимги Ясриб тарихи ҳали яхши ўрганилмаган: у ердан ҳеч қандай қадимги ёзувлар топилмаган; у ерда умуман ҳеч қандай археологик иш олиб борилмаган. Ҳозирги Мадина бошқа шаҳар харобалари устида турибди, деган фикр бор.

Қадимги Ясриб тарихига оид материаллар, асосан, "ахборийлар" берган ривоятлар шаклидаги маълумотлардан иборат. Илмий манбалар етарли бўлмагач, кўпроқ тахмин ва фараз қилишга тўғри келади. Машҳур савдо йўлида жойлашганлиги, табиатан ҳосилдор воҳадан иборатлиги Ясрибни узоқ ўтмишдаёқ оҳил (яъни аҳоли яшайдиган) жойга айлантириши турган гап эди. Маин ёзувларида Ясриб номининг келтирилиши бунга далил бўла олади. Ясриб кетма-кет маин, саба ва ҳимёр савдогарларининг мустаъмараси (колонияси) бўлган.

Птолемей ўзининг "Географияси" да бу шаҳарни "Йатриппа", Византияли Стефан эса "Йатриппа полис" деб

берган. Ясриб номи билан бу шаҳар Қуръонда ҳам зикр қилинади (Аҳзоб сураси, 13-оят). Ҳозирги Мадина шаҳарининг шимоли-ғарбида яҳудийлар бу ерларга кўчиб келмасдан олдин Ясриб номи билан аталган бир қишлоқ бўлган. Кейинчалик катталашиб кетган шаҳарнинг номи ҳам шу қишлоқ номидан олинган бўлиши мумкин. Қуръонда учрайдиган шаҳарнинг янги "ал-Мадина" номи ҳижрадан сўнг пайдо бўлди.

Ясриб тарихи ҳам шу ҳижрадан тахминан бир аср олдин, яъни VI аср бошларидан ишончли тус олди дейиш мумкин. Бу пайтда Ясриб бир неча қишлоқларга бўлинганлиги ҳақида маълумотлар бор. Ҳар бир қишлоқ ўз навбатида яна икки қисмга, биринчиси – у ёки бу уруғга қарашли ерлар ва уйларни ўз ичига олган бўлса, иккинчиси – утм (кўплиги-отом) деб аталган девор ва дарвозалари бор қўрғондан иборат эди. Катта уруғлар бир неча утмга эга бўлишлари мумкин эди. Ташқи ҳужум хавфи туғилганда ёки уруғ эркаклари урушга кетганларида аёллар, ёш болалар ва қариялар утмга беркинардилар. Бундан ташқари, уруғнинг ғалласи, қурол-яроғи ва қимматбаҳо буюмлари ҳам утмларда сақланарди. Ўз утмига эга бўлмаган, очиқ маҳаллада яшайдиган майда уруғлар ҳам йўқ эмасди. Аммо бундай уруғлар албатта бошқа йирик уруғнинг ҳомийлигида бўлмоғи зарур эди.

Ясриб аҳолиси асосан яҳудийлар ва араблардан иборат эди. Яҳудийлар катта-катта гуруҳ бўлиб яшардилар. Ҳар бири икки мингдан ортиқ одамга эга бўлган учта яҳудий қабиласи маълум: қайнуқоъ, надийр, қурайза. Араб адабиётида бундан ташқари 20 дан ортиқ майда ва нисбатан йирик яҳудий уруғларининг номи келтирилади. Ясриб яҳудийлари одатда очиқ жойда эмас, балки мустақкам утмларда яшаганлар. Ас-Самҳудийнинг таъкидлашича, яҳудийларга тегишли утмларнинг умумий сони – 59 та бўлган. Яҳудий қабилалари Ясрибнинг ҳосилдор, обод қисмларини эгаллагандилар. Бану Надийр қабиласи Ясрибнинг жанубий-шарқий қисмидаги Води Музайнаб, Бану Қурайза – улардан шимолроқдаги Води Маҳзур, Бану Қайнуқоъ эса мазкур иккала қабиладан шимолиғарброқда, шаҳар марказига яқин жойда истиқомат қиларди. Шунингдек, бошқа кўп яҳудий уруғлари ҳам қулай ерларда йиғноқ бўлиб яшардилар.

Ясриб яҳудийларининг этник жиҳатдан қайси группага мансублиги масаласида яқдил фикр йўқ: баъзилар уларни яҳудлашган (яъни яҳудий динини қабул қилган) араблар дейишса, бошқалар Исроил (Фаластин) дан кўчиб келиб, шу ерда ўрнашиб қолган аҳоли деб ҳисоблайдилар. Тўғри, исломдан олдин яҳудий динига кирган баъзи араблар бўлган, аммо Ҳижжозда бутун бир араб қабиласи яҳудий динини қабул қилгани ҳақида бирорта факт йўқ. Қуръонда Ясриб яҳудларига "бану Исроил" деб мурожаат қилинганлиги иккинчи фикр тарафдорлари учун ҳақли равишда энг кучли далил бўлиб хизмат қилади.

Араб насабчилари Мадина ёки Ҳижжознинг бошқа жойида истиқомат қилган бирорта яҳудий қабиласини араб қабиласи сифатида тилга олмайдилар. Шунингдек, Ясриб яҳудлари ҳам ўз насабларини арабларга мансуб қилишга уринмаганлар. Аксинча, улар ўзларини доимо исроилликлар деб ҳисоблаганлар. Масалан, бану Қайнуқоъ ўзларини авлиё Иосиф зурриётлари деб билардилар, бану Надийр ва бану Қурайза эса биргаликда "ал-Кохинайн" – икки кўхин деб аталардилар. Айни вақтда араб насабчилари Яманда яҳудий динини қабул қилган ва Шомда христиан динига кирган кўплаб араб қабилаларининг номларини зикр қиладилар. Ўз навбатида бу яҳудлашган ва христианлашган араб қабилалари ўзларини ҳеч қачон Исроилга мансуб қилмаганлар.

Шу нарса аниқки, Ясриб яҳудийлари ўзига хос талаффуз билан араб тилида сўзлашганлар. Тоат-ибодат ишларини эса ўз она тиллари – ивритда олиб борганлар. Уларнинг ибодатхоналари, диний мактаблари ва руҳонийлари мавжуд эди. Ясриб яҳудийлари қўшни араблардан ўзларини юқори тутиб, уларни "оми" (арабча "умми") деб атаганлар.

Яҳуд қабилалари Ясрибга илк бор қачон ва қай тарзда келганлиги масаласида ҳозирча қатъий фикр айтиш қийин. Ахборийларнинг ривоятига кўра, Ясрибда гўё қадим замонларда девқомат одамлар (арабча "имлоқ") яшаган; уларнинг подшоси Ал-Арқам кўп золимликлар қилган. Яҳудларнинг пайғамбари Мусо (Моисей) унга қарши қўшин юборганмиш, ана шу қўшин Ясрибда қолиб кетганмиш. Буни тасдиқлайдиган ҳеч қандай тарихий ҳужжат йўқ. Шуниси қизиқки, яҳудий адабиётида бу қисса умуман тилга олинмайди.

Тарихий манбаларга кўра, эрамизнинг биринчи ва иккинчи асрларида Ҳижжозга кўплаб яҳудийлар кўчиб кела бошладилар. Биринчи навбатда бу Рим империясининг Ўрта денгиз соҳилини истило қилганлиги, айниқса Яҳудия уруши (70 й) деб ном олган Фаластин яҳудларининг Римга қарши қўзғолони қақшатқич равишда бостирилганлиги туфайли бўлди. Яҳудлар Рим легионерларининг таъқибидан қочиб Ҳижжознинг бир қанча шаҳарларида, жумладан, Ясрибда паноҳ топдилар. Албатта, яҳудий иммиграцияси бир дафъада ёки қисқа муддат ичида юз берган деб бўлмайди. Бу узоқ давом этган жараён бўлиши керак.

Ясрибнинг исломдан олдинги араб аҳолисига келсак, улар асосан 2 та қабилани ташкил қилардилар: бану Аус ва бану Ҳазраж. Араб насабчиларининг уқтиришича, бу икки қabila ўзаро қон-қариндош бўлиб, улар асли ватани Жанубий Арабистондан эрим оролнинг бошқа районларига тарқаб кетган Азд қabila туркумига кирадилар. Аус ва Ҳазраж қабилалари ўз навбатида 5 тадан йирик ва бир қанча майда уруғларга бўлиниб, уларнинг умумий сони 40 дан ортиб кетганди. Бундан ташқари, Ясриб атрофларида Аус ва Ҳазраж билан ҳомийлик асосида боғлиқ бўлган бир қанча майда араб уруғлари яшаган. Аус қабиласи Ясрибнинг шарқий ва жанубий қисмини, Ҳазраж эса шаҳарнинг ўрта ва шимолий қисмини эгаллаганди. Аус ерлари унумли, деҳқончилик учун қулай бўлиб, асосий яҳуд районларига туташ эди. Ҳазраж ерлари эса, аксинча, камҳосилли бўлиб, фақат Қайнуқоъ ерларига яқин эди. Бу ҳолат иккала араб қабиласи ўртасидаги ва Ясрибнинг араб ва яҳуд аҳолиси ўртасидаги муносабатларга таъсир қилмай қолмади.

Аус ва Ҳазраж қабилаларининг қачон ва қай тарзда Ясрибга келиб қолганлиги ҳақида яқдил фикр йўқ. Араб аҳборийлари Азд қabila туркумининг Ямандан шимолга кўчиш сабабини Мариб тўғонининг бузилиш воқеаси билан боғлайдилар, аммо муайян тарихий санани кўрсатмайдилар. Мариб тўғони эса бир неча бор бузилиб-тузатилгани маълум: эрамиздан аввалги 115 йил, эрамизнинг 120, 450, 542 йиллари.

Бу масалада яна бир манбадан фойдаланиш мумкин. Маълумки, араб насабчилари ҳижра содир бўлган пайтда Ясрибда яшаган йирик шахсларнинг тўлиқ насабини бе-

радилар. Масалан, шундай шахслардан Саад б. Ибодат ал-Ҳазражийнинг аждодларидан ўн биринчиси Ал-Ҳазраж Буюк деб берилган. Икки авлод орасидаги йиллар фарқини тахминан 25–30 йиллар олинса, умумий фарқ 300 йил атрофида бўлади. Демак, Ҳазраж Буюк IV аср бошларида яшаган ва шартли равишда Ҳазраж ва Аус қабилаларининг Ясрибга кўчиб келишини ҳам шу давр билан белгилаш мумкин. Албатта, Азд қабила туркумининг кўчишини бир дафъада юз берган деб тасаввур қилиб бўлмайди, чунки шу туркум жумласидан бўлган Хузоа қабиласи II асрнинг иккинчи ярми ва III асрда Маккада ўрнашиб қолган. Қандай бўлганда ҳам Аус ва Ҳазраж қабилалари Ясрибга яҳудлардан кейин келганлар.

Кўп сабабларга кўра ва уларнинг ичида энг муҳими — аҳолиси яккаю—ягона этник унсурдан таркиб топгани туфайли Макканинг идораси исломдан олдинги 2 аср давомида барқарор шаклда бўлган бўлса, Ясрибда аксинча, бундай барқарорлик амри-маъини нарса эди. Бир қабила қўлида ҳосилдор ерларнинг тулланиб қолиши, қолаверса, этник-диний қарама-қаршиликлар доимо низо чиқишини тақозо қиларди.

Модомики, Ясрибда яҳудий ва араб қабилалари тарихан олдинма—кейин пайдо бўлган экан, уларнинг ўзаро муносабатлари ҳам ҳар хил босқичларни ўтади. Булар, биринчидан, яҳудларнинг ўзаро муносабатлари, иккинчидан, яҳудлар ва араблар муносабати ва ниҳоят, учинчидан, икки араб қабиласи — Аус ва Ҳазраж ўртасидаги муносабатлар.

Дастлабки даврларда яҳудий қабилалари маҳаллий аҳолига қарши бир-бирини қўллаб-қувватлаганлар, аммо ўрнашиб олганларидан сўнг улар орасида рақобат бошланганга ўхшайди. Надир ва Қурайза қабилалари кенг миқёсда деҳқончилик билан шуғулланган ҳолда Қайнуоъ қабиласининг на ери ва на экини бўлмагани ва фақат ҳунармандчилик билан шуғуллангани бежиз бўлмаса керак. Бақара сурасининг 84–85-оятлари шубҳасиз шунга ишорадир: "84. Эсланг: Бир-бирингизнинг қонингизни тўкмайсиз, бир-бирингизни диёрингиздан ҳайдамайсиз", деб аҳду паймонингизни олгандик... 85. Кейин эса сизларнинг ўзингиз бир-бирингизни ўлдирмоқдасиз, ўз тоифангиздан бўлган бир гуруҳни диёрларидан ҳайдаб, уларнинг устига гуноҳ ва зулм билан бир-бирингизга

ҳамкорлик қилмоқдасиз... ҳолбуки уларни ҳайдаш сизларга ҳаром (манъ) қилинган эди". Хуллас, кўриниб турибдики, ҳижра арафасида яҳудий қабилалари ўртасида иноқлик йўқ эди.

Аус ва Ҳазраж қабилаларининг Ясрибга кўчиб келган даврида бу ерда улардан олдин ўрнашиб қолган яҳуд қабилалари билан муносабатлари тинч, дўстона бўлди. Бундай муносабатлар нисбатан узоқ давом этди. Қабилачилик удумига кўра ўзга қабилалар билан алоқа муайян ҳуқуқий шаклда бўлмоғи лозим эди. Ясрибнинг яҳудий ва араб қабилалари дастлаб живор (қўшничилик), сўнг "ҳилф" (иттифоқ) асосида яшаб келдилар. Кейинчалик иккала томон ҳам кўплаб ўтм (қўрғонлар) қуришга киришганлиги улар орасида ишонч йўқолгани ва муносабатлар кескинлашганидан далолат беради.

Ҳазраж қабиласининг баъзи уруғлари Шомга кўчиб кетган ва Ғассонийлар ерида яшардилар. V аср охириларида ана шу уруғларнинг мадади билан Аус ва Ҳазраж қабилалари Ясрибда устунликка эришдилар. Ясриб араблари ва яҳудлари ўртасидаги низога диний тус бериш ёки уни ҳалқаро миқёсдаги воқеалар (Яманнинг ҳабашлар томонидан босиб олиниши) билан боғлашга уриниш тўғри эмас. Бу кураш маҳаллий характерда бўлиб, асосан, ер ва сувга эга бўлиш учун олиб борилганди. Бу нарса тез орада янада очиқ тус олди. Гап шундаки, VI. аср бошларида Ясриб араблари ҳам ўзаро келиша олмай қолдилар. Деярли 120 йил давом этган бу низода баъзи яҳудий қабилалари Аус тарафида турган бўлсалар, бошқалари Ҳазраж тарафини олдилар. "Айём ал-араб" туркумига кирган бир қанча "кунлар" ана шу воқеалар билан боғлиқдир. Бу ерда ҳам асосий сабаб ер-мулк масаласига бориб тарқалади: нисбатан заиф Аус қабиласи ҳосилдор ерларга эга бўлиб олганди. Аксарият тўқнашувларда Ҳазраж қабиласи ютуққа эришарди. Воқеалар шу зайлда кетса, пировард-натижада Ҳазраж шаҳарда устунликни қўлга киритиши мумкин эди. Аус икки қўшни яҳуд қабиласи Қурайза ва Надир билан иттифоқ тузишга уриниб кўрди. Аммо Ҳазраж етарли даражада кучли экан шекилли, уруш билан таҳдид қилиб, Қурайза қабиласидан 40 нафар ўспиринни бандиликка

олди ва уларнинг бетарафлигига эришди. Шундан сўнг Аус бошлиқлари ҳар йили Маккага уюштириладиган ҳаж маросимидан фойдаланиб, Қурайш қабиласи билан Ҳазражга қарши иттифоқ тузишга уринади. Асосан савдода ҳукмронликни бермаслик учун курашиб келган Макка зодагонлари бундай иттифоқни рад қилдилар. Тақдирга тан беришдан бошқа илож қолмагач, Аус бўйсунушга мажбур бўлди. Ауснинг тобеликка рози бўлмаган баъзи уруғлари бошқа ёқларга кўчиб кетдилар.

Шундай вазиятда, назаримизда, Ҳазраж қабиласининг бошлиқлари қўпол хатога йўл қўйдилар: улар Ясрибда тўла ҳукмронликка эришиш мақсадида икки яҳуд қабиласи – Надир ва Қурайзага уруш билан таҳдид қилиб, ўз ерларини бўшатишларини талаб қилдилар. Бир оз вақт ўтгач, Байёда уруғининг бошлиғи бандиликдаги яҳудий болаларини қатл қилишни буюрди. Бунга жавобан Аус қабиласи иккала яҳудий қабиласи билан иттифоқ тузди. Ҳазраж ҳам бадавий араблар орасида иттифоқчилар қидиришга мажбур бўлди. Шундай қилиб, бир-бирига зид икки кучли коалиция (уюшма, иттифоқ) вужудга келди. Томонлар бир ярим ой мобайнида ҳал қилувчи жангга тайёргарлик кўрдилар. Шу вақт ичида ҳар иккала томоннинг тарафдорлари бирмунча ортди. Ниҳоят, Қурайзага қарашли Буос деган жойда тўқнашув юз берди. Дастлаб Аус тарафдорлари одатдагидек енгилла бошладилар. Аммо Ҳазраж кучларини бошқарган Амр б. ан-Нуъмоннинг кутилмаганда ҳалок бўлиши жанг жараёнини ўзгартириб юборди. Ҳазраж ва унинг иттифоқчилари жанг майдонидан қочиб, утмларга беркина бошладилар. Аусийлар уларни бир оз таъқиб қилган бўлсалар-да, утмларни қамал қилмадилар. Унинг устига Аус қўшинини бошқарган ал-Ҳудайр б. Симақ ҳам бир неча кундан сўнг жангга олган жароҳатидан ҳалок бўлди. Шундай қилиб, Аус ҳижрадан беш йил муқаддам юз берган "Буос" кунини ўз ғалабасини охиригача етказмади. Улар буни истамадилар ҳам шекилли, чунки, Ҳазраж батамом мағлуб қилинган ҳолда шаҳарда яна яҳудий қабилалари устунликка эришишлари мумкин эди. Ясриб араблари яҳудларга нисбатан "тулки" лақабини ишлатардилар. Аус қабиласининг бошлиқлари "тулкилар" билан қўшничилик қилишдан кўра заифлашган Ҳазражни афзал кўрдилар.

• Бир қабиланинг икки уруғи, ҳатто бир уруғнинг икки бўғини (ашира) ўртасида ҳам баъзан қон-қариндошликдан кўра иқтисодий манфаат устунлик қилиши ва улар ер-сув таллашиб ўзаро қирпичоқ бўлиши мумкин эди. Шундай ҳодиса Аус қабиласининг Набит уруғидан бўлган икки оила-бану Ҳориса ва бану Абд ал-Ашқал ўртасида юз берди. Бану Ҳориса Абд ал-Ашқални ўз еридан қувиб чиқарди. Бир оз вақт ўтгандан сўнг бану Абд ал-Ашқал бану Сулайм билан иттифоқда бану Ҳарисани енгди ва уни Хайбарга кўчиб кетишга мажбур қилди. Орадан бир йил ўтгач, улар сулҳга келишдилар. Худди шундай воқеа Хазраж қабиласининг икки уруғи - бану Баёда ва бану Зурайқ ўртасида юз бериб, биринчиси иккинчисини ўз ерларидан кўчиб кетишга мажбур қилган.

Кўриниб турибдики, Ясриб шаҳри зиддиятлар ва ихтилофлар билан тўла эди. "Буос" кунни ҳар иккала томон жуда катта зарар кўрди: аҳолининг юқори табақаларидан кўплаб киши қатл этилди; ёнғин ва талон-тарож натижасида уйлар ва хусусий мулклар вайрон бўлди. Бундай вазиятдан чиқиш учун чора изламоқ даркор эди. Айниқса, бетараф мавқеда бўлган кичик уруғлар низолардан манфаатдор эмасди. Умуман, "Буос" кунидан сўнг кўпчилик ясриблилар тинчликка, иттифоққа майл билдира бошладилар. Айтишларича, Хазраж қабиласидан бир нуфузли кишини шаҳарнинг умумий ҳокими сифатида тан олиш масаласида ҳамма қабила ва уруғ вакиллари орасида музокара ҳам кетарди. Шундай вазиятда Ясрибга Муҳаммад пайгамбар бошчилигида мусулмонларнинг ҳижраси (622-йил) юз берди.

Ясриб шаҳридаги ички воқеалар баёнини шу ерда тўхтатиб туриб, шаҳар аҳолисининг ташқи муҳит билан алоқаларига назар ташлайлик. Шунини унутмаслик керакки, Ясриб атрофида кўчманчи араб қабилалари мшган. Бадавийлар ўхтин-ўхтин шаҳар аҳолисига ҳужумлар қилиб турардилар. Буни бартараф қилмоқ учун шаҳардаги қабидалар бадавийларга "итова" туламоқлари ёки улар билан ҳилф (иттифоқ) тузмоқлари лозим эди. Аммо айни вақтда ясриблиларнинг динмо қиличи тайёр турмоғи ҳам даркор эди. Ансорлар Муҳаммадга ҳикоя қилишларича, Ясрибнинг бевосита қиларидан олдинги аҳолиси бир неча бор шаҳардан чиқиб, бадавийларни таъқиб қилган ёки шаҳардан

чиқмасдан бадавийлар ҳужумини бартараф этган. Бунинг учун албатта етарли куч-қувватга эга бўлмоқ керак эди. Ясриб шаҳрида ҳижрадан олдин қанча қурол-яроғли киши бўлганлиги ҳақида маълумот йўқ. Аммо бевосита ҳижрадан кейин Аус ва Ҳазраждан жангларда қатнашганларнинг сонидан тегишли хулоса чиқариш мумкин. 630 йили мусулмонларнинг Маккага юришида Аус ва Ҳазраж қабилаларидан 4000 жангчи қатнашган. Майда уруғларни ҳисобга олмаганда, уч яҳуд қабиласидаги эркак сони 2000 дан ортиқ эди. Демак, керак бўлганда Ясриб 6000 кишилик аскар тўплаши мумкин эди. Ясриб қурол-аслаҳаси билан ҳам машҳур эди. Қурайза қабиласи шаҳардан қувилган пайтда улардан 1,5 минг қилич, 2 минг ёй, 1,5 минг қалқон ва 300 совут қолганди.

Ясрибнинг Макка, Тоиф ва Хайбар сингари шаҳарлар билан алоқаси нисбатан яхши, мунтазам равишда мол алмашиниб туриларди. Унинг яриморолдан ташқаридаги давлатлар, жумладан, Византия ва Эрон билан муносабати халқаро савдода роли катта бўлмаганлиги туфайли чекланганди.

Ясрибнинг ҳўжалик ҳаётини кўп қиррали деб ҳисоблаш мумкин. Ҳосилдор ер, кўплаб сой-водийлар, қудуқ ва чашмаларга эга бўлган жойда деҳқончилик бўлмаслиги мумкин эмас. Қуръонда бунга ишоралар кўп "... ҳар бошоғида юзтадан дони бўлган еттита бошоқни ундириб чиқарган бир дона дон"... (Бақара сураси, 261-оят) ёки "... тағларидан дарёлар оқиб турувчи, хурмо-узумлари бор, ҳар турли меваларга тўла боғ ..." (Бақара сураси, 266-оят) ва ҳоказо.

Ясриб ҳўжалигида хурмо катта аҳамиятга эга эди. У катта майдонларда етиштирилиб, хурмозор боғларни ташкил қиларди. Унинг меваси яхши озиқ ҳисобланарди, ҳатто ундан айирбошладда, иш ҳақи ёки қарзни тўлашда фойдаланишарди. Хурмонинг деярли ҳамма нарсасидан наф олиш мумкин эди: барги - томга ёпинчоқ, танаси - уйга устун ва тўсин, пўстлоғи - ўтин, данаги - туяга ем бўларди. Хурмодан сўнг Ясриб маҳсулотлари ичида арпа турарди. У маҳсус даладарда етиштирилар, лекин одатда хурмо дарахти остига ҳам экиларди. Ясрибда арпадан қанча ҳосил олинганлиги бизга номаълум, хурмо меваси шаҳар аҳолисининг эҳтиёжидан ортиб, ташқарига

чиқарилган бўлса, арпа, аксинча, ташқаридан келтирилари. Бундан ташқари, кўплаб цитрус ва полиз ўсимликлари мавжуд эди.

Ясриб аҳолисининг кўпчилик қисми деҳқончилик билан шуғулланган. Аммо шунга қарамай шаҳарда қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етишмаган ва уларни асосан Шомдан келтирилган. Эркин деҳқон хўжалиги билан бир қаторда чорикорлик ва ижарачилик ҳам мавжуд бўлган. Чорикорлик ва ижарачиликда ернинг унумдорлигига қараб, ҳар хил миқдорда маҳсулот билан ҳақ тўланган. Баъзида ернинг бир қисмини ўзига ва бошқа қисмини ер эгасига ишлаб бериш ҳоллари ҳам бўлган. Чорикор ва ижарачи деҳқонлар аксарият ҳолларда қарз олишга, унинг эвазига ўз Улушларига тегадиган маҳсулотни ўсиб турган жойида (музобана) ёки кўклайин (мухоқала) сотишга мажбур бўлардилар. Кам ерли деҳқон қарзларини уза олмай, одатда, ердан воз кечарди. Бундай ҳоллар бойлар ва камбағаллар ўртасида тафовутни орттирар, ижтимоий ҳолатни кескинлаштиради. Умуман олганда, Ясриб яҳудлари арабларга нисбатан бойроқ яшарди. Атиги юз оилани ташкил қилган муҳожирлар Маккадан Ясрибга ҳижра қилганларида уларни ўз бағирларига олган асарларнинг оғир иқтисодий аҳволга тушиб қолганликлари бундан далолат беради. Кейинчалик вазиятни фақат яҳуд қабилаларини шаҳардан қувиш ва актив савдо билан шуғулланиш ҳисобига тузатиш мумкин бўлди.

Макка ва Ясриб атрофидаги бадавий аҳолига нисбатан олганда, Ясрибда чорвачилик ҳам камроқ тараққий қилганди. Бу нарса Бадр жангида (624 й) яққол кўзга ташланди. Маълумки, ўшанда Мадина мусулмонлари бор-йўғи 2 от ва 70 туя билан жангда қатнашган бўлсалар, маккаликлар 700 туя ва 100 отда бўлганлар. Аммо айни вақтда Ясрибнинг айрим бойлари кўплаб от-уловга эга бўлганлиги ҳақида маълумот бор. Масалан, Исфаҳоний ҳикоя қилишича, Аус қабиласидан Уҳайфа б. ал-Жаллоҳ исмли бир кишининг фақат суғориш мақсадида ишлатган 99 та туяси бўлган. Айниқса ҳижрадан кейин Мадинада от ва туялар сони кескин ортганини кўрамиз. Пайғамбарнинг куёви Усмон б. Аффоннинг бир ўзи Таббук шаҳрига юриш қилган мусулмон асарини 950 туя ва 50 от билан таъминлаган. Бу нарса асосан ислом

давлатининг тузилиши ва араб қабилаларига қарши уюштирилган кўплаб газовотлар туфайли юз берди. Масалан, бану Мустаълиқ қабиласига қарши юришда 2000 туя, 5000 қўй-эчки, Ҳунайн юришида эса 24 минг туя ва 40 минг қўй-эчки ўлжа олинди.

Атрофи қишлоқлар ва кўчманчи арабларнинг яйловлари билан ўралганлиги туфайли Ясрибда савдо фаолияти вужудга келмасдан иложи йўқ эди. Қуръоннинг Мадина сураларида савдога оид кўплаб амр ва фармонлар бор. Айниқса қўшни бадавийлар билан актив савдо муомаласи мавжуд эди. Бадавийлар Ясрибга туя, қўй, от, жун, кигиз, ёғ ва пишлоқ келтириб сотардилар. Ясрибдан эса аёлларга безаклар ва кийим-кечаклар билан қайтардилар Ясриб темирдан қурол-яроғ ва қишлоқ хўжалик асбобларини ишлаб чиқаришда ҳам машҳур эди. Ясрибда бир қанча бозорлар мавжуд бўлиб, улардан энг йириги Води Батҳон кўприги ёнида жойлашган бану Қайнуқоъ бозори эди. Бу бозор яҳудий Қайнуқоъ қабиласида ишланган безак ва қимматбаҳо буюмлар учун ихтисослашганди. Ясрибнинг шимоли-ғарбидаги Зубола деган жойда бошқа бозор бўлиб, у ҳижрадан сўнг энг йирик мусулмон бозорига айланди. Ал-Бақий махсус мол бозори эди. Катта бозорларда ҳар хил мол сотилар, аммо ҳар бир мол учун махсус бўлим ажратилганди.

Бозорларда олди-сотдидан ташқари саррофлик (пул алмашиш) ишлари ҳам олиб бориладди. Махсус кишилар даллолик қилишар, баъзида улар бадавийларнинг молларини бозорга кирмасдан кўтарасига олиб, сўнг бозорда юқори нархда сотардилар. Бозор ишлари устидан деярли назорат йўқ эди. Ясриблиларга ўлчов ва вазн бирликлари маълум бўлса-да, бозорда кўпинча чамалаб сотиш (мужозафа) ва нархни 2-3 баробар ортиқ айтиш (муножаша) ҳоллари учрарди. Насияга (муайян муддатда тўлаш шарти билан) мол сотиш, гаровга қўйиш йўллари савдони активлаштиришга хизмат қиларди.

Ниҳоят, Макка каби Ясрибда ҳам судхўрлик (рибо) ривожланганди. Судхўрлик синфий табақаланишни тезлаштирувчи омил эди, чунки қарздор киши қарзини узиш учун яна судхўрга мурожаат қилишга мажбур бўларди. Ясрибда судхўрлик билан араблар ҳам, яҳудийлар ҳам шуғулланардилар. Аус қабиласининг кўзга кўринган кишиларидан юқорида эслатилган Уҳайҳа, айтишларича, ўз

қавмидагиларнинг кўпчилигини рибо билан боғлаб қўйганди. Қуръонда рибо билан шуғулланувчи яҳудлар қораланган.

Ҳижрадан сўнг Ясриб ички савдосидаги жуда кўп тартибсизликларга барҳам берилди. Аммо айни вақтда Муҳаммад томонидан жорий қилинган янги тартиблар арабларга, айниқса, муҳожирларга катта имтиёзлар бердики, қисқа муддат ичида уларнинг бойиб кетганини кўрамиз (Усмон б. Аффон, Абдурахмон б. Ауф ва бошқалар).

Олдин айтилганидек, Ясриб узра халқаро карвон йўли ҳам ўтганди. Шундай экан, шаҳар аҳолиси халқаро савдода иштирок этмасдан иложи йўқ эди. Ясрибда ислом арафасида бир қанча бой яҳуд оилалари мавжуд бўлганини инobatга олинса, ташқи савдода улар қандай роль ўйнаганини тасаввур қилиш мумкин. Айтишларича, қурайший савдогарлари Ясрибли бир моҳир яҳуд савдогарининг рақобатидан қутулиш учун уни ўлдирганлар. Тўғри, Ясриб савдогарлари маккаликлар сингари Шомга ва Яманга мавсумий карвонлар уюштирадилар. Аммо худди шу ўлкаларнинг ип-газлама, шойи ҳамда ёғ, майиз, вино каби моллари Ясрибга кўплаб келарди. Ясриб савдогарлари Маккали савдогарлар билан муомала қилиш билан бир қаторда ўзлари ҳам Макка яқинидаги Укоз, Мажанна ва Зул-Мажоз бозорларига бориб, у ерда актив олди-сотди ишларини олиб борардилар. Ички ва ташқи савдога чиқариладиган айнан Ясриб моллари ҳам йўқ эмасди. Айниқса, Қайнуқоъ қабиласида тайёрланган қимматбаҳо безак буюмларига бутун Арабистон бўйлаб катта талаб бор эди. Бу буюмлар учун керак бўлган хом ашё (олтин, темир, қимматбаҳо тошлар) эса Ясрибга четдан келарди. Айтишларича, ясриблилар Сурия жанубида истиқомат қилган наботийлар билан шунчалик мустаҳкам алоқада бўлганларки, кўпинча улардан келадиган муайян молларнинг пулини олдиндан тўплаб қўйганлар. Қизил денгиз соҳилида Ясрибдан бир кечаю бир кундузлик масофада ал-Жор деган бандаргоҳ мавжуд бўлган. Бу бандаргоҳга Ҳабашистон, Адан, ҳатто Ҳиндистон ва Хитойдан кемалар келарди. Буларнинг ҳаммаси Ҳижра ва Ясрибда ислом давлати вужудга келганидан сўнг Макка билан очиқ рақобат қилиш ва бу курашда Ясрибнинг устунликка эришишига олиб келди.

Ясрибнинг ўлчов ва вазн бирликларига келсак, бу ерда Маккадан фарқли равишда кўпроқ дон етиштирилгани учун микёл, яъни сочилувчан жисмлар учун ўлчовлар ишлатиларди. Мудд (ўртача кишининг 4 ҳовучига тенг), соъ (4 мудд ёки 5 ратл), фароқ, васқ -(бир туя юк ёхуд 60 соъ) каби ўлчов бирликлари, дирҳам, мисқол, дониқ, қийрот, новот, ратл, қантор каби вазн бирликлари маълум эди. Қийрот ярим дониққа; дирҳам эса - 6 дониққа, ўз навбатида 10 дониқ 7 мисқолга тенг эди. Бир новот олтиннинг вазни бир новот хурмога тенг ҳисобланарди.

Пул бирлиги Маккадаги сингари динор ва дирҳамлардан иборат бўлиб, улар асосан Византия ва Эрондан, баъзида эса Яман ёки Мағрибдан келарди. Динор ва дирҳам тангалардан олтин ёки кумушни ўлчашда вазн бирлиги сифатида ҳам фойдаланиларди. Динор олтин тангаси асосан Византиядан келгани ва унда император Ираклийнинг сурати тасвирлангани учун уни Ираклий динори деб аташарди. Дирҳам кумуш тангалари Эрон шаҳаншоҳларининг тасвири ва форс ёзуви билан ажралиб турарди.

Ясриб Маккадан нисбатан ривожланган ҳунармандчилиги билан ҳам фарқ қиларди. Бу ерда асосан қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишлаш, деҳқончилик учун асбоб-ускуналар тайёрлаш тараққий қилганди. Ғўр хурмо мевасидан вино ва "фадих" деб аталган ичимликни араблар ҳам, яҳудлар ҳам кўплаб тайёрлаб, ўзлари ичардилар ва бошқаларга сотардилар. Хурмо баргидан саватлар ясаш кенг тарқалганди. Дурадгорлар эшикдараза ва уй жиҳозларини ясардилар. Яҳудийларнинг уйлари жиҳозларга бой бўлгани маълум. Ясрибнинг шимоли-ғарбида юлғун дарахтзорлари ва бутазорлари мавжуд бўлганлиги ёғочдан ҳар хил уй жиҳозларини тайёрлашга имкон берган. Шунингдек, араблар ва яҳудлар темирчилик билан ҳам шуғулланганлар. Аммо қимматбаҳо безак буюмларини ишлаш фақат яҳуд қабиласи бану Қайнуқоъ қўлида эди. Ясриб яҳудлари қурол-аслаҳа ва совутлар ясашда ҳам машҳур эдилар. Бу ишда улар ўзларини Довуд пайғамбарнинг ворислари деб фахрланардилар. Бундан ташқари, Ясриб аёллари йигирув ва тўқимачилик билан шуғулланардилар. Гишт қуювчи ва иморат усталари ҳақида ҳам кўп маълумотлар бор.

Шуни айтиш керакки, бу ҳунарлар билан Ясрибнинг

асл фуқаролари бўлмиш озод араблар ва яҳудлар билан бир қаторда Византия, Эрон, Ҳабашистон ва Мисрдан келган қуллар ўзлари учун ёки эгалари фойдасига шугулланардилар.

Бемалол айтиш мумкинки, ҳунармандчилик жиҳатидан Ясриб Маккадан устун эди. Агар шаҳардаги ички аҳвол барқарорроқ бўлганида, Ясриб умуман Ҳижжозда ҳукмронликка эришиши мумкин эди. Шаҳар аҳли бунини тушуниб етган кўринади. Ички низоларни бартараф қилишга қодир шахс Ясриб аҳолиси ичидан чиқмагач, улар ташқаридан бундай шахснинг келишига ва шаҳар-давлат тақдирини ўз қўлига олишига рози бўлдилар.

ИСЛОМГАЧА БЎЛГАН АРАБИСТОН ДИНЛАРИ

Кўп худолилиқ (ал-васания).

Диннинг таърифи, унинг моҳияти тўғрисида турли-туман тушунчалар шунчалиқ кўпки, бу хусусда яқдил фикрга келиш амри-маҳол нарса.

Масалан, марксистик атеизм динни ижтимоий ҳодиса деб ҳисоблайди ва инсоният тарихида мавжуд бўлган барча динларни шартли равишда қўйидаги типларга ажратади: 1) ибтидоий-жамоа тузуми давридаги уруғ-қабил динлари (фетишизм, сеҳргарлик, тотемизм, анимизм ва б.); 2) синфий жамиятга ўтиш ва қулдорлик давридаги халқ-миллий динлари иудаизм, ҳиндуизм, синтоизм, конфуцийлик ва б.); 3) асосан феодализм тузумининг таркиб топиш даврида вужудга келган жаҳон динлари (буддизм, христианлик, ислом). Илк қадим замонда араблар ҳам, албатта, бошқа халқлар сингари биринчи тип динларини ўз бошларидан кечирдилар. Аммо ислом арафасида, яъни баъзилар қулдорлик, бошқалар феодал, яъни бировлар ибтидоий-жамоа тузуми деб қараётган араб жамиятида бир вақтнинг ўзида юқорида зикр қилинган уччала типдаги динлар (кўп худолилиқ, иудаизм, христианлик, араб яқка худолиги) мавжуд бўлган. Буни қандай изоҳлаш мумкин? Хуллас, динларнинг марксистик типологияси тузилаётганда қадимги Арабистон сингари ўлкаларнинг тарихи ҳисобга олинмаганга ўхшайди.

Кўп худолилиқ (политеизм) ва яқка худолилиқ (монотеизм) нинг қайси бири олдин пайдо бўлгани ҳақида ҳам баҳс юради. Дин, хусусан, ислом уламолари дастлаб одамзот ягона динда, бир бутун умматда, яъни яқка худоликда бўлган, сўнг у тўғри йўлдан адашиб ҳар хил худоларга сиғина бошлаган, яъни кўп худоликка ўтган деб ҳисоблайдилар. Улар учун Юнис сурасининг 19-оятда айтилган: "Одамлар фақат бир миллат бўлган эдилар. Сўнгра бўлиниб кетдилар..." – деган сўзлари етарли далилдир. Дунёвий илм-фан уқдиришига кўра эса, аксинча,

барча халқларда табиий, ирқий, тарихий, ижтимоий, сиёсий, иқтисодий ва бошқа бир қанча омиллар таъсирида дастлаб кўп худолилик вужудга келган, сўнг инсон идрокининг ўсиши натижасида у ўзи сиғиниб келаётган нарсаларда олий, руҳоний куч бор, дебтасаввур қилиши — алданиш ва хом хаёл эканлигини тушунгач, кўп худолиликдан анча кейин якка худолик ақидаси пайдо бўлган.

Қандай бўлганда ҳам Арабистон ярим оролининг катта қисмида ислом вужудга келгунга қадар кўп худолилик ҳукм суларди. Арабларнинг энг қадимги динлари жумласига тотемизм, фетишизм, анимизм ва ўтмиш аجدодларга (салафларга) сиғинишни киритиш мумкин. Тотемизмнинг яққол далили сифатида кўп араб қабилаларининг номини келтириш кифоя; асад (арслон), калб (ит), бакр (бўталоқ), саълаб (тулки), зийб (бўри) ва ҳоказо. Фетишизм қадимги арабларда асосан метеорит ва вулқоний тошларни муқаддаслаштириш, уларга сиғинишда ўз ифодасини топди. Маълумки, анимизм табиатдаги жамики мавжудотларни "руҳлантиради", яъни уларда "руҳ" ёки "жон" бор деб ҳисоблайди. "Жоҳилия" адабиётида марҳумларнинг "жони" ёки "арвоҳи" (руҳнинг кўплиги) ҳақида кўплаб ривоятлар бор. Баъзи бадавий қабилалар қадимги мисрлилар сингарининсон вафотидан сўнг унинг "жони" яшашда давом этишига ишонганлар. Марҳумнинг гўрига туяни сўйиб кўмиш ҳоллари бунга мисол бўла олади. Анимизмнинг бир тури сифатида "жин", "ажина" тушунчаси ҳам қадимги арабларда кенг тарқалганди.

Арабистонда ҳар хил худоларнинг тимсоли — санамлар қачон пайдо бўлганлиги ҳақида конкрет тарихий маълумотлар йўқ. Ҳарқалай, бут—санамларга сиғиниш — диннинг янги босқичи бўлди. Оссурийлар шимолий араб ("Ариби") қабилаларига ҳужум қилганларида уларнинг санамларини ҳам асирга туширганлари ҳақидаги маълумотга қараганда, эрамиздан аввалги VIII асрдаёқ ҳар бир араб қабиласининг ўз санами бўлган. Бадавий араб қабилалари санамлари билан кўчиб юрсалар, ўтроқ тарзда ҳаёт кечирган қабилалар санамларини жойлаштириш учун махсус ибодатхоналар қурганлар. Икки қабила урушидан сўнг, одатда, мағлуб қабила ғолиб қабила санамига сиғина бошларди. Баъзида ғолиб қабила мағлуб қабиланинг санамини ҳам ўз санами ёки санамлари сафига қабул қилиши мумкин эди. Макка Арабистоннинг турли ерларида муайян сан-

амларнинг қароргоҳи мавжуд бўлиб, улар зиёратгоҳлар сифатида маълум эди. Арабистоннинг диний марказига айлангач, у ердаги Каъба санамларнинг пантеонига (тўпланган жойига) айланиб қолди. Ислом арафасида араблар орасида бутпарастлик шунчалик авжида эдики, ҳатто ҳар хонадоннинг ўз санамни бор эди, дейиш мумкин. Сафарга отланган киши бундай санамни қўли билан ишқаб, сўнг йўлга тушарди, сафардан қайтгач эса, биринчи навбатда у яна санамини силаб-сийпарди.

Ибн ал-Асирнинг уқтиришича, 630 йили Муҳаммад Маккани забт этганида Каъба ичида 360 та санамни кўрган ва уларни синдириб ташлашни буюрган. Санамларнинг сони учун бу рақам жуда катта кўринади, аммо муайян санам бир неча қабилада эҳтиром қилинган бўлса, у Каъбага шунча нусхада қўйилган бўлиши мумкин.

Ибн ал-Калбийнинг араб кўп худолиликка бағишланган "Китоб ал-Асном" деган махсус китоби биз таҳлил қилаётган мавзу учун энг муҳим манбалардан ҳисобланади. Шу китобда тилга олинган дастлабки 5 санамнинг номи (Вадд, Сувоъ, Ёғус, Ёъуқ, Наср) Қуръонда ҳам зикр қилинган (Нўҳ, 22-23-оятлар). Уларнинг тасвири кўпчиликка маълум эди. Вадд – эркак киши, Сувоъ – аёл киши, Ёғус – шер, Ёъуқ – от ва Наср – бургут қиёфасида ифодаланарди.

Қуръонда зикр қилинган энг қадимги санамлар жумласига Манот, Лот ва Узза ҳам киради (Нажм, 19). Жоҳилия арабларининг тасаввурида бу уччала санам ҳам аёл худолар бўлган. Ибн ал-Калбийнинг айтишича, Манот ҳамма араблар учун муҳтарам ҳисобланган. "Ҳамма араблар" деб Ибн ал-Калбий Ҳижжоз арабларини кўзда тутаётган бўлса керак. Геродотнинг кафолат беришича, Лот шимолий арабларнинг бош худоларидан бири бўлган. Тадмур малакаси Зебонинг ўғли Вахб ал-Лот (Лот инъоми) деб аталгани шунга ишора. Наботийлар Лотни ўзларининг пойтахти Петранинг "она худоси" сифатида билганлар. Мусулмонлар Тоиф шаҳрини забт қилганларида Муҳаммаднинг амри билан Лот ибодатхонасини бузиб ташлаганлари – бу худога Ҳижжозда ҳам эътиқод қилинганининг ёрқин далилидир, Уззани Ибн ал-Калбий энг кейин пайдо бўлган аёл худо деб беради. Агар Манотни Ясрибдаги икки араб қабиласи – Аус ва Ҳазраж, Лотни эса Тоифдаги сақиф қабиласи ўзларининг хусусий худо-

лари деб билган бўлсалар, Маккада қурайш қабиласи Уззани шундай ўринда кўрарди ва унга қурбонликлар келтирарди. Ғатафон қабиласи Бусс деган жойда Узза шарафига ибодатхона қурганди. Ибодатхона саҳнидаги уч хурмо дарахти ҳам муқаддас ҳисобланган, назр-ниёзлар шу дарахтлар остига қўйилган. Ҳижранинг 8-нчи йили Муҳаммаднинг амри билан бу ибодатхона ва дарахтлар яксон қилинган. Ҳирада ҳам Уззага ибодат қилинганлиги маълум. Улар тонг юлдузи (Зуҳара) ни шу ном билан атаганлар. Ҳира тарихидан ал-Мунзир III (505–554) асирга тушган Ғассонийлар подшосининг ўғли ва бир қанча роҳибани Узза шарафига қурбон қилгани кўп манбаларда қайд қилинган.

Қурайшиларнинг Қаъба ичкарасига ва атрофига қўйилган санамлари орасида энг буюғи ва машҳури Ҳубал эди. У сердолик (қизил ярим қимматбаҳо тош) дан қўлсиз инсон шаклида ясалган бўлиб, қурайшилар унга олтин қўл улагандилар. Бу санам олдида 7 камон ўқи турар, одамлар у ёки бу масалада шу ўқларда фол очардилар. Демак, Ҳубалга хизмат қилган коҳин шахсий масалалардан фатво бериш ҳуқуқига эга бўлган. Уҳуд жанги пайтида (625 й) маккаликларнинг раҳнамоси Абу Суфён: "Ҳубални юқори кўтаринглар", – деб хитоб қилгани бошқа санамлар ичида Ҳубалнинг мартабаси баланд бўлганини кўрсатиб турибди.

Асоф ва Ноила санамлари ҳақида бир қанча ривоятлар борки, уларнинг умумий мазмунига кўра, гўё аслида эркагу аёл бўлган бу икки инсон Каъбадек муқаддас жойда ҳунук иш қилиб қўйганлари учун тошга айлантилганлар.

Каъбадаги "Ред" ёки "Ридо" ислом арафасида Тамим ва Тайй қабилаларининг санам сифатида маълум эди. Аммо бу исм самуд, тадмур, оромий ва сафавий ёзувларида учрашига қараганда, у умуман шимолий арабларнинг қадимий санамларидан бўлиб чиқади. Кўпгина санамларнинг асосий қароргоҳи у ёки бу қабила истиқомат қилган жойда бўлиб, Каъбада фақат унинг нусхаси ўрнатилган кўринади. Булар жумласига "Маноф", "Зул-ҳалса" ва "Зу Широ" лар киради. Ҳаврон шаҳридан (Сурия) топилган катта тошда Маноф санамининг суврати эркак кишининг қиёфасида тошни кесиб ясалган, суврат ёнида барака ва саодат тилаб ёзилган матн бор. Зул-Халса эса Ҳасъам,

Божила, Боҳила, Давс, Азд ас—Сирот ва Ҳавозин қаби-
лаларига тегишли санам бўлган. Маккадан Яманга бориш-
да Табола деган жойда ҳатто бу санам шарафига ибодат-
хона (бейт) қурилган, унга баъзилар ҳажж қилганлар.
Муҳаммаднинг буйруғи билан бу ибодатxonани бузгани
мусулмон лашкари келганда Хасъам ва Боҳила қабилалари
қаттиқ қаршилик кўрсатганлар: ҳимоячилардан юз киши
ўлдирилиб, сўнг ибодатхонага ўт қўйиб юборилган. На-
ботийлар пойтахти Петрадан топилган ёзувларда Зу Широ
худосининг номи бор. У баландлиги 122 см, эни 61 см,
силлиқланмаган қора тошдан иборат бўлиб, олтин қол-
ланган асосга қўйилганди. Одамлар узоқ—узоқдан у ерга
зиёрат қилар, қурбонликлар қилардилар. Епифаний уқти-
ришича, Зу Широ (Дусарис) байрами кунини 25 декабрда
наботийлар Петра ва унинг яқинидаги Алуса деган жойда
тантаналар билан ўтказардилар.

Ибн ал—Калбий Қудоъа, Лахм, Ғатафон қабилаларига
тегишли Ўқайсар санами, Аназага тегишли Суъайр, Тайй
қабиласининг Филс деган санамларини ҳам тилга олган.
Таййнинг Яъқуб ва Божар сингари бошқа санамлари ҳам
бўлган.

Ибн ал—Калбийнинг "Китоб ал—Асном" ига кирмаган
санамлар ҳам бор. Уларнинг жумласи 40 дан ортиқдир.
Масала, Кинда ва Ҳадрамавтда маълум бўлган Жалсад
санами, Бакр қабиласига тегишли Муҳарриқ санами,
Тамим қабиласининг Тайм санами ва ҳоказо.

Қадимги Яман санамлари Ибн ал—Калбий эътиборидан
батамом четда қолган. Ҳайриятки, уларнинг номлари
муснад — Жанубий Арабистон ёзувларида қайд қилинган.
Яман санамларининг ҳам адади кўп — юздан ортиқдир,
аммо синчиқлаб қаралганда ёзувларда кўпинча худолар-
нинг атоқли отлари эмас, балки сифатлари (тақводорлик
юзасидан худоларнинг отидан кўра сифатлари билан аташ
— сомиё халқларининг қадимий одатидир) зикр қилинган
кўринади. Қадимги Яман аҳолисининг диний тушунчаси
Шимолий ва Марказий Арабистон аҳолисиникига нисбатан
эртароқ ривожланган бўлиши керак, чунки милоддан
олдиноқ Яман кўп худолиги асосан уч самовий жисм —
Ой, Тонг юлдузи (Зуҳара) ва Қуёшга сиғинишда ўз
ифодасини топганди. Мутахассисларнинг фикрича, қадимги
яманлилар бу уч самовий жисмни Ота, Ўғил ва Она
сифатида тасаввур қилганлар. Гап шундаки, ҳамма қадим-

ги яман лаҳжаларида Ой-музаккар исм (Маин ва Авсонда – Вадд, Сабаъда – Алмақаҳ, Қатабонда – амм, яъни амаки, Ҳадрамавтда – Син), Зуҳара юлдузи ҳам музаккар (Астар), Қуёш эса – муаннас исм (Маинда – "Накраҳ", сабаъда – "Зот Ҳамим", Қатабонда – "Зот Сахр") ҳисобланган.

Қадимги Бобил, Сурия ҳамда Шимолий Арабистон аҳолиси одатда Қуёшни биринчи ўринга, Ойни эса ундан кейинга қўйган бўлсалар, жанубий арабларда бунинг аксини кўряпмиз. Бу фарқни биринчи навбатда табиий шароитнинг ҳар хиллиги билан изоҳлаш мумкин. Шимолда Қуёш ўсимликларнинг тез ривожланишига ёрдам берса, жанубда аксинча, унинг кўзни қамаштирадиган нурлари саратонда аксарият экинларни ўсишдан тўхтатади, майсазор ва гулзорларни куйдиради. Сабаъда уни Зот Ҳамим (Оташин) деб атаганлари бежиз эмас. Ойнинг йўли бошқа. Латофатли, ойдин кечалари у карвонларга, савдо ва ҳунар аҳлига йўлдош, беаёв Қуёшдан лоҳас бўлган таналар Ой нуридан яна жонланади. Бу нарса диний тафаккурга ҳам таъсир қилмай қолмади.

Бошқа худоларга нисбатан ота, амаки, мўйсафид ҳисобланган Ой, албатта, шу мақомга муносиб сифатларга эга бўлмоғи лозим эди. Ёзувларда унга тегишли "содиқ", "ҳаким" (донишманд), "алим" (билағон), муҳаррам (муқаддас) каби сўзлар учрайди. Бир ўринда Ой "Ота ўз азиз фарзандларини севгани каби мўминларини севгучидир" дейилган. Буларнинг ҳаммаси жанубий арабларда худолар тушунчаси руҳий-ахлоқий даражага кўтарилганини кўрсатади.

Шуни қайд қилиш керакки, Маин давлати қулагач (эр. авв. VI аср боши), у ерда Ой худосини англаган "Вадд" ҳам йўқ бўлди. "Вадд" санами Маин савдогарлари орқали Арабистоннинг кўп жойида маълум бўлиб, то исломгача ибодат қилинган бўлса-да, Жанубий Арабистонда сабаълилар устунликка эришгач, Ой худоси ал-Мақаҳ ва Хавбас номларини олди. Сабаъ мукарриблари ва маликлари Алмақаҳ шарафига ибодатхоналар қурдилар. Уларнинг энг йириклари Сирвоҳ (Сабаъ мукаррибларининг пойтахти) ва Маъриб (Сабаъ маликларининг пойтахти) шаҳарларида жойлашганди.

Қуёш худоси Жанубий Арабистонда барака ва мўл ҳосил келтирувчи "Астарнинг онаси" (Умм Астар) сифатида маълум эди. Сирвоҳ шаҳридан топилган Сабаъ

ёзувида айтилишича, Умм Астар ибодатхонасига бир йўла тўрт фарзанд кўрган бир аёл тўртта олтиндан ясалган тимсол (ҳайкалча) инъом қилган: Маинлиларда Накраҳ ва сабаълиларда "Зот Ҳамим" деб аталган Қуёш худоси, "нафрат" ва "уруш" мақсадларига ҳам хизмат қилган.

Оссурия, Бобил, Канаан (Фаластин), Тадмур ва Ҳабашда маълум бўлган "Астар" худосига жанубий араблар ҳам ибодат қилганлар. Маин ёзувларида "Астар" тартибига кўра негадир доимо Вадд ва Накраҳдан олдин келган. Француз олими Халеви топган икки ёзувда эса Астардан ҳам олдин "Эл" ёки "Ил" деган худонинг исми мустақил равишда зикр қилинган. Жуда кўп мукарриб ва маликларнинг исмлари таркибида ҳам "Ил" бор: Карибаъил, Ядаъил, Иляфаъ ва ҳоказо.

Эрамиздан аввалги I асрда Жанубий Арабистонда Ҳамдон қайларининг нуфузи кучайиб, улар ўз худолари "Толиб Риёмни" бошқа худолардан устун қўя бошладилар. Деярли уч аср ёзувларда зикр қилинмай қўйилган "Алмақаҳ" фақат IV асрга келиб яна пайдо бўлди. Аммо бу сафар унинг "умри" қисқа бўлди: V аср ўрталаридан бошлаб Яман ёзувларида "Зу Само", яъни "Осмон эгаси" ва "Раҳмон" исми худолар пайдо бўлди. Шунини айтиш керакки, бу иккала хил топинишда ҳам якка худолик (тавҳид) ғояси бор. "Осмон эгаси" деганда қадимги яманлилар битта осмонни ёки кўплаб осмонларни кўзда тутганмилар, бизга номаълум. "Зу Само" ва "Раҳмон" исмлари 10 дан ортиқ яман ёзувларида зикр қилинган бўлса-да, улар билан боглиқ ибодат ва маросимлар ҳақида ҳеч қандай маълумот берилмайди. Бу икки худо шарафига қурилган ибодатхоналар ҳақида хабар йўқ. Лекин шу нарса аёнки. Алмақаҳ, Толиб Риём ва бошқалар қабила худолари сифатида маълум бўлса, Зу Само муайян қабила ёки жамоа худоси эмас, балки Яманда қандайдир танҳо худога топинишга даъват қилувчи ақида сифатида дунёга келди. Аммо янги эътиқоддагилар ўз ёзувларида олдинги худоларнинг исмини ҳам зикр қилишда давом этганлар.

Шу даврга тегишли сатрлари қисман ўчиб кетган, аммо мазмуни тушунарли бир ёзувда айтилишича, бир гуруҳ "нияти бузуқлар" "Зу Само" санами турган муқаддас жойга бостириб кирганлар, санамни ўғирлаб, у ердаги бор нарсаларни талон-тарож қилганлар ҳамда унга васият қилинган вақф ерларини эгаллаб олганлар. Аммо бу

худонинг обидлари (яъни унга ибодат қилувчилар) келиб, уғирланган нарсаларни қайтариб олдилар, зарар етган жойларни тузатдилар ва "Зу Само" худосидан тавба ва кечирим сўраб, қурбонликлар қилдилар. Матннинг охири "Зу Само" ўз шаъби (яъни халқи) нинг умрини "узоқ қилсин" деган ибора билан тутаган. "Шаъб" сўзи бу ерда шу худо тарафдорлари ва унга ибодат қилувчиларни англатапти. Раҳмон зикр қилинган ёзувлардан англанишича, доимо унинг қудрати ва қувватидан мадад сўралган. Масалан, бир мақбара атрофига тош девор қурилиши муносабати билан қурувчилар "би хейли Раҳмон" яъни "Раҳмон қуввати билан" деган ёзув қолдирганлар. Бошқа бир ёзувда "Раҳмон – Само эгаси" дейилади. Бу осмон худоси демакдир. Бошқача айтганда, "Раҳмон" "Зу Само" ўрнини олган бўлади. Кейинроқ Раҳмон "Осмон ва Ер эгаси" (Зу Само ва Ард) деган номни олди. Бу ақидага эътиқод қилувчиларнинг тушунчасида Раҳмон – бутун борликни бошқарувчи ягона худо эди.

Шундай қилиб, ислом вужудга келиши арафасида Жанубий Арабистон аҳолисининг эътиқодида катта ўзгаришлар юз бердики, муснад ёзувларидан беҳабар бўлганликлари учун Ибн ал-Калбий ва бошқа араб ахборийлари бу масалага эътибор бермаганлар.

Умуман олганда, Арабистон ярим оролининг жанубида ҳам, шимолида ҳам аксарият аҳоли ҳар хил бут-санамларга сиғинарди, яъни кўп худоликда эди. Аммо арабларнинг бутпарастлигини фақат тотемизм, фетишизм сингари ибтидий, илк дин шакллари сифатида эмас, балки узоқ йўлни босиб ўтган, нисбатан юқори даражада турган кўп худолилик сифатида қабул қилмоқ керак.

ҚАДИМГИ АРАБИСТОНГА ТАШҚИ ДИНЛАРНИНГ КИРИБ КЕЛИШИ

Яҳудий дини. Исломдан олдин Арабистоннинг кўп жойларида яҳуд жамоалари мавжуд бўлгани ҳақида маълумотлар кўп. Яҳудлар билан бирга Арабистонга яҳудий дини ҳам кириб келди. Бу жараён қачон бошлангани ва қай тарзда кечгани масаласига Арабистон яҳудлари қолдирган ёзма манбалар ойдинлик киритиши мумкин эди. Афсуски, бундай манбалар (Яманда топилган бир неча ёзувни ҳисобга олмаганда) ҳанузгача кашф қилинган йўқ. Қадимги Фаластин, Шом ва Месопотамияда истиқомат қилган яҳудий муаллифлари ҳам негадир ўз маслакдошлари — Арабистон яҳудийларига деярли эътибор бермаганлар. Шундай экан, Арабистон яҳудлари ҳақида фақат Қуръон, Ҳадис, Тафсир, "Сира" ва ахборийлар китоблари билан чекланишдан бошқа илож йўқ. Бу манбалар эса ўз навбатида ислом арафаси, жуда нари борганда, исломдан олдинги 1–1,5-аср учунгина маълумотлар бера олади. Ахборийларнинг яҳудлар Ҳижжоз шаҳарларига Мусо пайғамбар даврида келган, деган "xabарига" ишониб бўлмайди. Чунки бундай "xabарларни" асосан исломдан олдин яҳудий динида бўлиб, кейин ислом динини қабул қилган кишилар берганлар. Девқомат одамлар деб ном олган Фаластиннинг туб аҳолиси "филистимлилар" ва "ҳанаан" лар билан яҳуд қабилалари ўртасидаги кўплаб урушлар ҳақидаги Таврот ривоятлари жўнгина Арабистон муҳитига кўчирилгани ана шу кишиларнинг "ижоди" билан боғлиқ.

Албатта, географик жиҳатдан Фаластин билан узвий боғлиқ бўлгани учун эрамиздан аввалги II минг йилликнинг ўрталаридаёқ, яъни Фаластинга кириб келиш билан бир пайтда Шимолий Арабистонда ҳам баъзи яҳудий жамоалари пайдо бўлганлиги табиий ҳол. Аммо бу фикрни тасдиқловчи ҳеч қандай тарихий ҳужжат йўқ. Ҳозирга

қадар топилган энг қадимий ҳужжат – Янги Бобил подшоси Набонидга (эрамиздан аввалги 555–539) тегишли хроникадир. Унда айтилишича, эрамиздан аввалги 552–542 йиллар Шимолий Арабистондаги Тейма шаҳрини ўзига пойтахт қилиб олган Набонид бу ердаги шаҳарларни ўзлаштириш мақсадида Бобилдан талайгина аҳолини кўчирган; улар орасида кўпчиликни яҳудлар ташкил қилди. Маълумки, бундан олдинроқ (эрамиздан аввалги 586 й.) Навуходонсор II Қуддусни забт қилганида салкам 30 минг яҳудийни асир қилиб, Бобилга келтирганди ва "Бобил асирлиги" 50 йил давом этганди. Шундай сўнг ҳам баъзи яҳудлар Фаластинга қайтмай, Бобилда қолиб кетгандилар.

Мутахассисларнинг яқдил фикрича, Арабистонга яҳудий иммиграциясининг энг-авж олган пайти – эрамизнинг I–II асрлари бўлиб, бу биринчи навбатда Фаластиннинг Рим империяси таркибига киритилгани билан боғлиқ эди. Ислом вужудга келган пайтда Шимолий Арабистондаги кўзга кўринган савдо шаҳарлари – Ясриб, Хайбар, Дедан, Тейма, Фадак, Думат ал-Жандал, Таббук, Эйлат, Води ал-Қура аҳолисининг катта қисмини яҳудий жамоалари ташкил қиларди. Савдо ишлари билан яҳудлар Арабистоннинг бошқа қисмлари – Шарқий ва Жанубий томонларига ҳам бориб ўрнашиб қолгандилар. Ислом ғалаба қилган пайтда Шарқий Арабистондаги яҳудий жамоалари жузя (жон солиғи) тўлаш эвазига ўз динларида қолганликлари маълум.

Қадимда Жанубий Арабистон ҳам яҳудий дини кенг тарқалган жойлардан ҳисобланарди. Маълумки, машҳур карвон йўли орқали Маин ва Сабаъ савдогарлари Фаластиннинг Ғазза шаҳригача борардилар. Исроил – Яҳудия подшоси Сулаймон (эрамиздан аввалги X аср) ва Сабаъ маликаси ҳақида Таврот ва Қуръонда зикр қилинган қисса яҳудлар ва яманлилар ўртасида жуда қадим замондан бери алоқалар мавжуд бўлганига ишорадир. Эрамиздан аввалги 24-йили римлиларнинг Жанубий Арабистонга уюштирган ҳарбий ҳамласида Яҳудия подшоси Ироднинг шахсий "гвардиясидан" 500 киши қатнашгани ҳам маълум. Аммо ҳамла муваффақиятсизликка учрагач, яҳудлар ватанига қайтдиларми ёки Яманда қолиб кетдиларми, номаълум. Қандай бўлганда ҳам бу факт яна бир нарсадан далолат берапти: яҳудларнинг Арабистонга кириб келиши

фақат римлиларнинг таъқибига туфайли бўлмай, баъзида яҳудларнинг ўз ихтиёри билан ҳам юз берганга ўхшайди.

Йирик яҳудий руҳонийси Раббай Ақба эрамизнинг 130 йили Куш мамлакатига зиёрат қилгани, унинг подшоши ва малика билан суҳбат қилгани ҳақида ёзади. Одатда Куш деганда Ҳабашистон кўзда тутилади: аммо баъзилар бу ном билан Жанубий Арабистоннинг гарбий қирғоғини ҳам атайдилар.

Жанубий Арабистонда ҳукм сурган Ҳимёр давлатида (эрамиздан аввалги 115— э. 525) яҳуд жамоалари мавжуд бўлганлигига ишоралар кўп. Византия императори Константин (340—361) томонидан христиан динини ҳимёрлар орасида тарқатиш учун юборилган руҳоний Теофилийнинг фаолиятига ана шу яҳудий жамоалари қарши чиққанлар. 425 йили Яманга зиёрат қилган христиан тарихчиси Филосторгий Сабая аҳли шанба кунлари Иброҳим суннатига амал қилиш билан бирга Ой, Қуёш ва бошқа самовий jismlарга ҳам ибодат қилганлар, дейди.

Тарихий адабиётда ҳабашлар босиб олмасдан олдин (525 й.) Яман яҳудий дини ҳукмрон бўлган мамлакат, ҳатто яҳудий мамлакати эди, деган фикрлар бор. Бу ўринда ахборийларнинг тўббу Ассад Абу Қариб гўё Эронда уруш қилиб қайтаётганида Ясриб (Мадина) шаҳрида тўхтагану, у ерда икки яҳудий руҳонийсининг таъсирида яҳудий динига киргани ва шундан сўнг у Ҳимёр давлатининг расмий динига айлантирилгани ҳақидаги маълумоти энг асосий манба сифатида ишлатилади. Аммо бу факт на жанубий араб тилидаги ва на қадимги яҳуд тилидаги биронда ёзув билан тасдиқланмагач, ахборийларга ишониб бўлмайди. Баъзилар Маъриб тўғони деворига Шураҳ бил Яфур б. Абу Қариб Ассад ёздирган матндаги "Баъал Саман ва Ардан" яъни "Осмон ва Ер эгаси" сўзлари якка худоликка оид ва мазкур подшо эса яҳудий динида бўлган деб ҳам таъкидлайдилар. Вақоланки, бу иборанинг яҳудий динига алоқаси йўқ, чунки "баъал" сўзини ҳеч қачон яҳудий динидаги шахс ишлатиши мумкин эмас: у васанийлик (кўпхудолик) га хос мусталаҳ (термин). Ниҳоят, гўё яҳудий динида бўлган охириги Ҳимёр подшоши Зу Навоснинг (517—525) кўпчилик аҳолиси христиан динида бўлган Нажрон шаҳрига қирғинбарот келтиргани ҳақидаги маълумот ҳам ахборийлардан олинган ва биронта бошқа тарихий ҳужжат билан тасдиқланмайди. Шунини

айтиш керакки, Нажрон воқеаси содир бўлиши учун Зу Навос яҳудий динида бўлиши шарт эмас эди. Тарихий адабиётда кўпинча бу воқеага яҳудий-христиан низоси сифатида диний тус берилса-да, аслида, бу сиёсий аҳамиятга молик, яъни Византия ва христиан Ҳабашистонининг Яманга кун сайин кучайиб бораётган таъйиқига қарши кўрилган чора эди. Ҳимёр подшолигида яшаб турган яҳудий савдогарлари Зу Навосни бу ишга ундаган бўлиши мумкин. Бейт Аршамли Семионнинг Ҳалаб яқинидаги Жобула черқови бошлиғига 524 йил 20 январда ёзган хатида Табария (Фаластин) яҳудлари Ҳимёр давлатига христианлар орасида бузғунчилик қилиш учун вақти-вақти билан коҳинлар юбораётгани аниқ айтилган. Семион шу хатида йирик христиан руҳонийларини, жумладан, Искандария (Миср) архиепископини Ҳимёр подшо-си ва аъёнларига мурожаат қилиб, Табария ва Фаластин-нинг бошқа шаҳарларидан келган яҳудий руҳонийларини зиндонга ташлатишга даъват қилади. "Ҳимёр шаҳидлари ҳақидаги хабарлар" китобида ҳам Табариядан келган яҳудий арбоблар Яман яҳудлариникида яшагани қайд қилинган. Яман ҳабашлар томонидан босиб олингандан кейин ҳам у ерда яҳудий дини сақланиб қолди. Ҳатто ислом ғалабасидан сўнг Шимолий Арабистондаги яҳудлар қувгин остига олинган бир пайтда Жанубий Арабистонда яҳудлар дахлсиз бўлдилар.

Христиан дини. Яҳудий дини каби христиан дини ҳам Арабистонга ташқаридан кириб келди. Яҳудийлар ўзларини "худо ёрлақаган халқ" деб ҳисоблаб, кўпроқ маҳаллий аҳолидан холи яшаган бўлсалар, христианлар аксинча, бошқа ерлардаги сингари қадимги Арабистонда ҳам кенг мубашширлик (христиан динини тарқатиш) ишларини олиб бордилар.

Қуръонда ва ислом арафасидаги жоҳилия шеърлятида христианлар "носоро" (насронийлар) деб аталган. Бу сўз "назарет" номидан олинган бўлиб, Исо Масихнинг келиб чиққан жойига ишора қилади. Насронийлар Арабистонга қачон кириб кела бошлаганини ҳозирча ҳеч ким аниқ айта олмайди. Одатда, мубашширлар тибб ва мантиқ илмидан хабардор, кишилар қалбига қўл солишга уста бўлганлиги учун кўпгина қабила бошлиқларига таъсир қилганлар, уларнинг христиан динини қабул қилишига ёки бу ишда уларнинг мададига эришганлар. Черков

тарихларида мубашширларнинг мўжизакор ишлари ҳақида ривоятлар кўп. Улар табиат қийинчиликларига қарамай бадавийлар билан бирга яшаб, бирга кўчиб юраверардилар. Бундайларни "чодир роҳиблари" дейишган. Баъзи роҳиблар у ёки бу воҳада хонақоҳ (монастир) лар қуриб, ўзига хос манзилгоҳлар ташкил қилганлар. Бундай манзилгоҳлар араб савдогарлари ва бадавийлари учун очиқ эди. Улар бемалол узоқ саҳро йўлларида сўнг салқин гулзор чаманда дам олишлари, ҳар хил эрмак ўйинлари билан ва ҳатто шароб ичиш билан димоғларини чоғ қилишлари мумкин эди. Айни вақтда "меҳмонлар" роҳиблардан христиан дини таълимотларини ўрганардилар. Қоронғу тунлари хонақоҳ дарвозаси олдида чироқ ушлаб, карвон йўлини ёритиб турган монах образи жоҳилия шеъриятидан кенг ўрин олган. Кичик Оснё, Шом ва ҳатто Ироқда монастирларнинг кўп бўлганиги табиий ҳол: бу ўлкаларга Рим империясининг таъсири кучли эди. Аммо исломдан олдин Арабистоннинг деярли ҳамма қисмида, қолаверса, одам қадами етиши маҳол бўлган жойларда христиан роҳибларининг ўрнашиб қолиши таажжублидир. Шундай фикр борки, агар Муҳаммад пайғамбарнинг фаолияти туфайли ислом ғалаба қозонмаганда Арабистоннинг диний ҳаёти батамом бошқача кечиши, у ерда христиан дини ва христиан маданияти устунликка эришиши мумкин эди.

Қул савдоси туфайли ҳам Арабистонга четдан христиан дини кириб келарди. Византия вилоятлари ва Ўрта денгиз оролларида келтириладиган оқ танли эркагу—аёл қуллар одатда манзил ишларида ва ҳунармандчиликда машғул эдилар. Шаҳар бойлари чиройли христиан қизларини ўзларига жорияликка олар, она бўлганларини озодликка чиқарардилар. Масалан, Маккадаги бану Махзум уругининг бойларида Юнонистонли жориялар кўп бўлган. Пайғамбарнинг амакиси Аббоснинг ҳам бир неча юнон ва форс жориялари бўлган.

Ҳижжоз шаҳарларига христианлар асосан Византиянинг вилоятларига айланиб қолган Фаластин ва Шомдан кўчиб келганлар. Ислом вужудга келиш арафасида Думат ал-Жандал, Эйлат, Тейма шаҳарлари ва ҳатто Ясриб, Макка ва Тоифда ҳам талайгина фаластинли ва сурияли христианлар бор эди. Шуниси характерлики, Думат ал-Жандал, Эйлат шаҳарларининг жанубида яҳудлар йиғноқ (компакт) ҳолда утмларда яшаган бўлсалар, христианлар

кўпхудоликдаги араб аҳоли билан аралаш яшадилар Ал-Балазури ва ат-Табарийларнинг таъкидлашича, маъмур икки шаҳарнинг ҳокимлари христианлардан бўлган. Маъкада бир қанча христианлар мубашширлик ва табиблик билан шуғулланганлиги маълум. Улар араб тилини билмас, билганлари ҳам кучли акцент билан сўзлашардилар. Маълумки, бутпараст қурайшилар Муҳаммад пайғамбарга бир христиан ўргатиб келади, деб даъво қилишган. Шунга жавобан Қуръондаги қуйидаги сўзлар келтирилади: "Ииламиз, айтадиларки, унга (яъни Муҳаммадга) гўё бир киши ўргатармиш, (аммо) улар айтаётган кишининг тили (араб тили эмас) аъжамийдир, бу эса (яъни Қуръон тили) – соф араб тилидир (Наҳл сураси, 105-оят).

Тафсифларда Қуръон ишора қилган шахснинг исми ҳар хил берилган: Салмон, Ясор, Жабар, Яъиш, Балъом ва ҳоказо. Аммо уларда яқдиллик билан бу шахс насроний эканлиги, Таврот ва Инжилни ўқий олганлиги таъкидланади. "Сира" китобларида дастлаб христиан динида бўлиб, сўнг исломни қабул қилган қулларнинг исмлари учрайди. Масалан, Сафвон б. Уммиянинг қули Настас (Анастас), Суҳайбнинг қули Юҳанна ва бошқалар. Айтишларича, Суҳайбнинг ўзи ҳам асли Византияли бўлган. У Маккада бойиб кетган, исломни биринчилар қаторида қабул қилганди. Суҳайб Маккани тарк қилиб, Мадинага, мусулмонлар билан бирга ҳижра қилишга азму-қарор қилганида, Макка мушриклари: "Бу ерга ҳеч вақоси йўқ бир девона тарзида келгандинг. Энди орттирган мол-дунёингни Мадинага олиб кетяпсан", деб таъна қилган эканлар. Шунда Суҳайб бор бойлигини ташлаб, Мадинага, пайғамбар қошига "қуп-қуруқ" кетган экан.

Макка ва Тоиф шаҳарларига христиан дини Лахмийлар подшолигининг пойтахти Ҳира орқали ҳам келган. Макка савдогарлари у ерга Хитой, Ҳиндистон ва Эрон молларини истаб борадилар. Ҳира маҳаллий аҳолисининг кўпчилиги V-VI асрларда христиан динида эди.

Шуни айтиш керакки, Маккадан то Яманнинг шимолидаги Нажрон шаҳригача чўзилган масофада аксарият аҳоли "васанияда", яъни кўп худоликда бўлиб, бу ерларда христиан миссионерларининг фаолияти ҳақида бирорта факт йўқ. Айни вақтда Нажрон ва Яманнинг бошқа ерларида христиан дини шундай тез тарқалдики, бунинг натижасида Ҳимёр подшолигида икки монотеистик дин

ўзаро рақобат қила бошлади. Бу ишда Рим (Византия) ва унинг вассали Ҳабашистоннинг роли катта бўлди. Британия музейида сақланаётган ҳабаш ёзувларида айтилишича, Яманга христиан динини Ҳабашистонли миссионер Азкир олиб келган. У туббу Шураҳбил Якифдан Нежронда черков қуришга розилик олган. Аммо Нежроннинг икки қайли – Зу Саалабон ва Зу Қайфон қуриб битказилган черковни бузиб, салибни синдириб ташлаганлар. Рим императори Константин II (337–361) Яманга юборган миссионер Теофилий туббунинг розилиги билан Зафор ва Аданда черков қурилишига эришган. Айтишларича, 325 йил Никеяда чақирилган христианларнинг соборида Ямандан ускуф (епископ) қатнашган. Олдин айтилганидек, Ямандаги яҳудий–христиан рақобати зами-нида икки буюк давлат – Византия ва Эроннинг халқаро савдо йўлларида ўз нуфузини ўрнатиш учун олиб борган кураши ётади.

Яманни ҳабашлар босиб олгунга қадар христианларнинг энг гавжум жойи Нажрон шаҳри эди. У ердаги черковни ҳатто "Нажрон Каъбаси" деб ҳам аташарди. Маҳаллий арабларга у "Нажрон биъси" номи билан маълум эди. Ахборийлар уқтиришича, бу черковни бану Абд ал–Маддон уруғи бузилган черков ўрнига Каъба шаклида қурган. Яна айтишларича, у 300 теридан қубба шаклида қопланган.

Ҳабаш истилосидан сўнг Яманда черковлар сони кўпайиб кетди. Уларнинг ичида энг ҳашаматлиси Санадаги "Қуллайс" (юнонча "Экклессия" сўзидан) номи билан машҳур черков эди. Бу черков бузиб ташланган Ал–мақаҳ ибодатхонаси ўрнига қурилганди. Зафор шаҳридаги христиан черковининг қурилишини Ҳабашистон негуси махсус юборган миссионер Гиргенскийнинг фаолияти билан боғлашади. 543 йили Мариб тўғонининг таъмир қилиниши муносабати билан тузилган Абраха ёзувида айтилишича, ишлар битгандан сўнг, шу ердаги черковда катта тантана билан ибодат уюштирилган.

Мазкур ёзув мазмунан диний бўлмаса-да, биз кўраётган мавзу учун аҳамияти катта. Матн бошида: "Раҳмон қудрати, мадади ва раҳмати, унинг Масиҳи (яъни Исо Масиҳ кўзда тутиляпти, Масиҳ сўзининг чўқинган маъноси бор, шундан "масиҳий" – христиан, чўқинган) ҳамда "муқаддас руҳ номи билан" ибораси бор. Эътибор

беринг: бу ибора ортодоксал христиан динига хос бўлган учлик "Ота, ўғил ва муқаддас руҳ" формуласидан фарқ қиляпти. Бу ерда "Ота" ўрнида Раҳмон, ўғил ўрнида эса "Масих" ишлатилган. Шу матннинг 93-нчи қаторида Маъриб тўғонини ислоҳ қилишга Нажоши (Ҳабашистон), Рум императори (Византия), Форс шоҳи, Мунзир (Ҳира подшоси), ал-Ҳорис б. Жабала (Ғассон подшоси) вакиллар юборгани ва уларнинг ҳаммаси унинг (яъни Абраҳанинг) розилиги ва Раҳмонга "шукр ила" келгани айтилган. Баъзи шарқшунослар охирги иборани далил қилиб, Яман якка худолиги ҳабашлар олиб келган христиан динининг таъсирида вужудга келди, деган фикрни илгари сурадилар. Бизнингча, бундай фикрлаш тўғри эмас: якка худоликнинг тимсоли сифатида Раҳмон яманлиларга ҳабашлар келмасдан олдин маълум эди. Маҳаллий аҳолини қондириш учун Абраҳа ортодоксал христиан динидан чекинишни лозим топди. Демак, ҳабашлар қандай бўлмасин Яманда христиан динининг ҳукмронлигига эришиш ва араб кўп худолиги ва якка худолигига барҳам беришга уриндилар.

Арабистон ярим оролининг бошқа ўлкаларига келсак, черков тарихларида уқтирилишича, Шарқий Арабистонда 224 милодий йилиёқ усқуфлар бўлган. IV аср охирларига тегишли манбада христиан монастирини қурган Абд Ясуъ деган усқуфнинг номи зикр қилинган. Шарқий Арабистон усқуфиясига қарашли ерлар жумласида Бет Катрайа (ҳозирги Қатар), "Дорайн" (Торут ороли), Самоҳаж (Муҳарриқ ороли), Хатта (Баҳрайн қаршисидаги қирғоқ), Ҳажар, Мазун (Ҳозирги Оман) эслатилган.

Биринчи навбатда Византия ва Эрон империялари чегараларига яқин ерларда истиқомат қилган араб қабиаларига христиан динининг таъсири кучли бўлди. Ахборийлар бундай қабиаларни "ал-араб ал-мутанассара (христианлашган араблар) деб атаганлар; ғассон, лахм, таглиб, аййод, таннух, бакр, тайй, тамим шулар жумласидан. Аммо худди шу қабиалар ўзларининг муайян санамларига эга бўлганини юқорида кўрдик. Демак, мазкур қабиалар аъзоларининг ҳаммаси эмас, бир қисми христиан динини қабул қилган.

Арабистондаги христиан дини, албатта, Византия черковидан фарқ қилган, Вельхаузен бу ўринда "шарқий христианлар" деган иборани ишлатади (кейинчалик бу ибора асосан православларга нисбатан ишлатиладиган

бўлди). Араблар христиан динида вужудга келган кўплаб мазҳаблардан беҳабар эдилар ва қаерда қайсиниси тарғиб қилинса, шуни қабул қилаверганлар.

Масалан, Ҳирага несториан мазҳаби кириб келди. Нестор (вафоти 450 й) Маръашли (Антиохия) патриарх бўлиб, у Исо Масих ҳақида мақолалар ёзган. Унинг фикрича, Исо – инсон, чунки биби Марям инсон бўлган ва Исо ундан бунёдга келган, аммо Исонинг отаси худо. Исонинг инсоний ва илоҳий хислатлари нисбий бирикувдадир ва ҳеч қачон тўла бирикувда намоён бўлмайди. Несторнинг таълимоти Сосонийлар Эронига тобе бўлган ерларда тарқалди. Раҳо (Эдесса) ва Нисибин шаҳарлари несториан мазҳабининг марказлари сифатида катта шуҳрат қозонди. Христиан динининг несториан мазҳаби кейинчалик Марказий Осиё ва Узоқ Шарққача тарқалди. Ҳирадан несториан маҳзаби Яманга етиб борган. Айниқса, Яман форслар қўлига ўтгач, у ерда несториан мазҳабининг мавқеи кучайди.

Христиан динининг Ёқубия (Яковит) мазҳаби Шом ва Шимолий Арабистон бадавий араблари орасида кенг тарқалди. Ёқубийлар марказий ортодоксал черков уюштирган Халкедон соборининг қарорларига қарши чиқдилар, айти вақтда улар несториан мазҳабини ҳам инкор қилдилар. Ёқубийлар мазҳабининг номи Ёқуб ал-Бародан (тахминан 500–578 йиллар) исмидан олинган бўлиб, у Исо Масих яккаю ягона табиатга, у ҳам бўлса инсоний табиатга эга бўлган, деб тарғиб қилди. Тарихий адабиётда бу мазҳаб "монофизит" ("моно", "физика", яъни ягона табиат) номи билан маълум. Ёқуб ал-Бародаининг шогирдларидан Аҳудма Тағлиб қабиласида, Георгий ва Грегорлар Сурия араблари, Миср қўбтлари ва Кичик Осиё арманлари орасида миссионерлик билан шуҳрат қозондилар. Ҳассонийлар давлатининг аксарият аҳолиси "Ёқубия" мазҳабига кирган, уларнинг подшоларидан Ҳорис б. Жабала ва Мунзир б. Ҳорислар ёқубийларга қарши адоватни тўхтатиш талаби билан Византия императорига мурожаат қилганлар.

Шарқий христиан мазҳаблари жумласига "Рукусия" ҳам киради. Ахборийлар "Рукусия" га христиан ва "Собиа" ўртасидаги дин, деб таъриф берадилар. Муҳаммад пайғамбар Ҳотам ат-Тоийга: "Сен Рукусия деб аталмиш дин аҳлидансен", – деган экан. Шу ҳадисга кўра, демак,

"Рукусия" бевосита ислом арафасида арабларга маълум бўлган.

Арабистоннинг баъзи жойларида биби Марямни илоҳийлаштириш, унинг шарафига патир-нон ёпиш билан боғлиқ эътиқод ("фатоиря") ва аксинча, Марямнинг бокиралигини рад этувчи (антидикомарнан) эътиқодлар ҳам мавжуд эди.

Ярим оролга бундан ташқари христиан ва яҳудий динлари аралашиб кетган бир қанча секталар – гуруҳлар ("Носиря", "Эбиёния", "Кесаия") ҳам кириб келди.

Бир қабила ва ҳатто бир уруғнинг вакиллари икки хил эътиқодда: бири – васанийлик (кўп худолик), иккинчиси – насронийликда бўлиши мумкин эди. Уларни бири-биридан ажратиш турувчи энг муҳим белги – насронийларнинг чўчқа гўштини истеъмол қилиши, салиб (крест) тақиши ва унга сифиниши эди. Айтишларича, Муҳаммад пайгамбар Нажрондан келган икки насроний роҳибга шундай деган: "Уч нарса сизларнинг исломга киришингизга йўл бермайди – чўчқа гўштини ейишингиз, салибга ибодат қилишингиз ва "худонинг ўгли бор", дейишингиз.

Арабистон христианларининг бир неча диний байрамлари бўлган. Ёум саъонийн (ёки шаъонийн) фисҳдан (пасха) бир ҳафта олдин нишонланган. Саъонийдан 3 кун кейин – Ҳамис ал-фисҳ, пасханинг эртаси куни эса – Боус дейилган. Пасха насронийларнинг энг катта диний байрами ҳисобланиб, у тантаналар билан, машъалалар ёқиб ўтказилган. Қизиги шундаки, араб христианлари жамоат бўлиб ўтказиладиган тантаналарини форсчадан сирёний тилига ўтган "энжуман" сўзи билан атаганлар. Байрам кунлари улар черковларга ва мезорларга зиёрат қилганлар. "Байрам" маъносида Арабистон христианлари асли оромийча "ийд" сўзини (ўзбекчадаги ҳайит сўзи ҳам шундан) ишлатганлар. Бошқа христианлар сингари Арабистон насронийлари ҳам болаларини черковда чўқинтирганлар. Бу маросим "Инжил" ўқилиб, болани муқаддаслаштирилган сувга солиш билан ўтказилган. "Тағмис" ёки "Тасбиғ" деб аталган бундай маросимдан сўнг (ислом динида хатни қилиш сингари) боланинг қўли "тозаланган", "ҳалолланган", ҳисобланарди...

ИСЛОМ АРАФАСИДА АРАБ ЯККА ХУДОЛИГИ

Кўпчилик совет исломшунослари, ҳатто уларнинг ичида энг эътиборлилардан бўлган Е.А.Беляев ҳам жоҳилия арабларида диний тасаввур ривожланмаган, жуда паст даражада, муайян идеологик системага бирлашмаган, хуллас, синфий жамиятлардан олдинги даврларга хос ҳолатда эди, деб ҳисоблайдилар. Бундай таъриф Марказий Арабистон саҳроларида яшаган баъзи араб қабилаларига нисбатан тўғри келсада, ярим оролнинг бошқа қисмлари учун бутунлай хатодир. Масалан, тарихий тараққиёти барвақтроқ бошланган Яманда V-VI асрларга келиб, худолар пантеони ягоналашган (унификациялашган), натижада у ерда мустақил равишда кўп худоликдан якка худога эътиқод қилишга етиб келинганди. Аммо бу эътиқод бир томондан умумияман давлати - Ҳимёрнинг қулаши, жамиятда бадавийликнинг кучайиши, иккинчи томондан ташқи кучлар - Византия, Ҳабашистон ва Эроннинг тазйиқи туфайли ҳукмрон динга айланмади. Айни вақтда бундай диний ҳаракат ярим оролнинг бошқа қисмларида ҳам бошланганди.

Жанубий ва шимолий қадимги араб ёзувларида "раҳмон", "раҳим", "самий", "ҳалим", "ҳаким" каби сўзлар худоларнинг исми тарзида берилган. Аслида бу сўзлар худоларнинг сифатларини англатган бўлса керак, чунки улар луғавий жиҳатдан кўпинча моддий эмас, балки маънавий тушунчаларни беради. Ислом бу атамаларни "ал-асмо ал-ҳусна" (чиroyли исмлар) номи билан Оллоҳга сифат қилиб олди. Ҳозир ҳам мусулмонларда дуо пайтида "Оллоҳ" сўзи ўрнига "ё Самий", "ё Ҳаким" деб мурожаат қилинади. Бу мулоҳазани биз ўрганаётган мавзуга нисбатан олсак, кутилмаган хулоса келиб чиқади: демак, араб политеизмида (кўп худолигида) худоларнинг сони биз ўйлагандек жуда кўп (300 дан ортиқ) эмас, аксинча, ислом арафасида уларнинг сафи шунчалик сийраклашган

эдики, араблар якка худолик (тавҳид) гоёсини қабул қилишга етилиб қолгандилар.

Маълумки, қадимги дунёнинг муайян тарихий даврида мавжуд тузум ва гоёвий муҳитга қарши тарғибот билан майдонга чиққан шахслар ўзларини пайғамбар деб эълон қилганлар. VI аср охири ва VII аср бошларидаги Арабистон гоёвий муҳити ҳам пайғамбарлик ҳаракатини вужудга келтирди. Муҳаммад ўзини Оллоҳнинг элчиси (расулулло) деб эълон қилган бир пайтда, балки ундан ҳам бир оз олдинроқ ўз қавмларининг эътиқодини қоралаб, ўзга эътиқодга ўтиш зарурлигини тарғиб қилиб юрган бошқа кўп шахслар ҳам пайғамбарликни даъво қилдилар. Ямомада – Мусайлима, Яманда – Асвад, Марказий Арабистонда Сажжаҳ исмли аёл ва Тулайха, Мадина (Ясриб) да ибн Сайёд шундайлардан эди. Муҳаммаднинг йўли – ислом – ғалаба қозонгач, шу давр намोёндаларидан фақат унинг набийлиги (пайғамбарлиги) эътироф қилинди, бошқалари эса мусулмон тарихчилигида мутанаббийлар (яъни сохта пайғамбарлар) деган ном олдилар.

Ҳеч шак–шубҳасиз, ислом арафасида Арабистонда вужудга келган диний ҳолат бир неча аср давом этган жараённинг натижасидир. Кўпинча пайғамбарларни асосан яҳудий динига хос нарса, бошқа динлардаги пайғамбарлар эса Таврот таъсирида вужудга келган деб қаралади. Аммо Қуръонда Ҳуд, Солиҳ сингари Тавротда зикр қилинмаган араб пайғамбарларининг исми келтирилган. Агар бу исмлар жоҳилия арабларига таниш бўлмаганида уларни эслатишдан фойда йўқ эди. Шунингдек, Қуръонда "Луқмон" сураси бор. Тўғри Луқмон Ҳаким ҳақида пайдо бўлган кўплаб ривоятларда Тавротнинг таъсири катта. Аммо баъзи муфассирлар уни ҳам арабларга маълум пайғамбар деб ҳисоблайдилар. Араб мифологиясида Халид б. Синан, Ҳанзала б. Сафвои каби пайғамбарларнинг номи ҳам учрайди. Бундан ташқари жоҳилия адабиётида пайғамбар деб номланмаса-да, аммо дин тараққиётининг муайян давлари уларнинг исми билан боғланган шахслар кенг ёритилган. Масалан, Арабистонда санамларга сиғинишни Амр б. Луҳайй бошлаб берган деб ҳисобланади. Араб анъанасига кўра, қурайш қабиласининг мавқеини кўтариш учун унинг бошлиғи Қусай биринчи навбатда Каъбага арабларнинг ҳаж қилиши билан боғлиқ чора тадбирларни тартибга солган.

Яна шуни унутмаслик керакки, исломдан олдин ҳар бир араб қабиласи ўзининг бир ёки бир неча қоҳинига, яъни диний арбобига эга бўлган. Қоҳин эркак киши бўлиши шарт эмас, аёл қоҳинлар ҳам бор эди; масалан, қурайш қабиласида Савдо бинт Зухра исмли қоҳина ҳаммага маълум эди. Бемалол айтиш мумкинки, объектив равишда баъзи қоҳинлар ўз қабиладошларини исломга тайёрлашда муҳим роль ўйнадилар. Улар қабиладошлари орасида яҳудий динидаги кичик пайғамбарлар мақомига эга эдилар. Қабилла аъзолари диний ва дунёвий масалаларда қоҳинлар билан маслаҳатлашардилар. Қоҳинларнинг фол очишда ва одамлар билан гаплашишда ўзига хос тиллари, услублари бор эди. Жанр жиҳатидан на назм ва на насрга тўғри келмайдиган бу услуб "сажъ" деб аталарди. Бир неча аср давомида такомиллашиб келган бу нутқ санъати кейинчалик ўрта асрларда ҳам ривожланди. Пайғамбарликни даъво қилган Мусайлимага тегишли ва бизгача етиб келган баъзи жумлаларга қараганда, у ҳам худди шу услубдан фойдаланган. Қолаверса, Макка мушрикларининг Муҳаммадга қўйган айблари (таъналари) орасида унинг қоҳин эканлиги, унинг сўзлари қоҳинларнинг сўзларига ўхшашлиги бор эди. Бунга жавобан Қуръоннинг қуйидаги оятлари тушган деб ҳисобланади: "У (яъни Қуръон) олийҳиммат расул тили билан айтилган: сизларнинг камдан-камнингиз ишонадиган шоир тили билан эмас, сизларнинг камдан-камнингиз эслаб қоладиган қоҳин тили билан эмас, у оламларнинг парвардигоридан тушган ваҳйдур" (Ал-ҳоққа сураси, 40-43). Бошқа бир оятнинг мазмуни ҳам шунга яқин: "(Эй, Муҳаммад) тарғибот қил, парвардигоринг неъматини туфайли қоҳин ҳам эмассан, мажнун ҳам" (ат-Тур сураси, 29).

Худди шу даврда араб жамиятида ўзига хос бир тоифа кишилар пайдо бўлдики, улар санамларга сиғинмасдилар, яҳудий ҳам, насроний ҳам эмасдилар, қандайдир ягона худога сиғинардилар. Ахборийлар улар ҳақида кўпинча мавҳум, бир-бирига зид маълумот берган бўлсалар-да, яқдиллик билан уларни ҳунафо (бирлиги "ҳаниф") деб атаганлар. Ҳанифлар очикдан-очиқ бутпарастларни масхара қилар, ўша давр араблари орасида кенг тарқалган ичкиликбозлик, қиморбозлик ва бошқа зарарли иллатларга қарши курашга чақирардилар. Албатта уларнинг даъвати

зодагонлар, амалдорлар ва санамларга хизмат қилувчиларнинг қаршилигига учради. Кўп ҳанифлар бир жойда муқим турмай, дарвеш-қаландарлар тарзида ҳаёт кечиршга, мамлакат бўйлаб дайдиб юришга мажбур бўлдилар. Ҳанифларни яҳудийлар ёки христианлар сингари мустақил дин вакиллари сифатида тасаввур қилиб бўлмайди. Уларга ҳар турли қабилага мансуб бўлган, ўзаро йирик робитага бирлашмаган, асосан санамларга қарши ва ислоҳотга даъват қилиш фикри билан банд кишилар сифатини бериш мумкин. Ибн Ҳишом ўзининг "Сира" сида ҳанифлардан Зейд б. Амр, Варақа б. Навфал, Убайдулло б. Жаҳш, Усмон б. Ҳувайрисларнинг қисқача таржимаи ҳолларини келтириб, улар кичик бир гуруҳ (усба) ташкил қилганлари, қурайшиларнинг тоат ибодатлари ва маросимларини инкор этганларини қайд қилади.

Зайд б. Амр қурайш қабиласининг Ади уругидан, замонасининг саводхон кишиларидан ҳисобланган. У узоқ муддат Шомда яшаб, сўнг Маккага қайтиб келган ва айтишларича, Муҳаммадга ваҳий келишидан 5 йил аввал, қурайшилар Каъбани қайта қураётган пайтда (605 й.) вафот қилган. Унинг ўғли Саид б. Зайд биринчи мусулмонлар қаторига киради. Варақа б. Навфал Макка аҳлига кўпроқ насроний сифатида маълум эди. Пайғамбарнинг биринчи хотинлари Хадичага амакивачча бўлган Варақа, айтишларича, Инжилни яхши билган. Пайғамбарга биринчи ваҳий тушганидан сўнг Муҳаммад ва Ҳадича унинг олдига "маслаҳатга" келишни лозим топганлар. Убайдулло б. Жаҳшнинг шахси ҳам илк ислом аҳлига яхши таниш эди, чунки у биринчилар қаторида исломни қабул қилган, хотини — Умм Ҳабиба (Абу Суфённинг қизи) билан биргаликда 615 йили Ҳабашистонга ҳижра қилган мусулмонлар жумласига кирганди. Ҳабашистонда Убайдулло исломдан чиқиб, христиан динига киради ва ўша ерда ҳалок бўлади. Кейинчалик муҳожирлар орасида Мадинага қайтиб келган бева Умм Ҳабибани Муҳаммад пайғамбар ўз никоҳига олади. Усмон б. Ҳувайрис шунчаки норозилик билан чегараланмай, мушрикларга қарши қурашда катта кучга таянишга ҳаракат қилган кўринади. У Византия императорининг қошига боради ва у ерда хайрихоҳлик билан қабул қилинади. Христиан динига киргач, унга "батриқ" (патриарх) унвонини берадилар.

Императордан Маккага ҳоким (малик) лик гувоҳномаси билан келган Усмон Макка зодагонлари томонидан қўшни қилинади ва пировардида у Шомда қотил томонидан заҳарланади.

Ҳанифлар сафига кирганлардан ахборийлар ривоятлари ва жоҳилия шеърлятида энг кўп ўрин олган шахс — шоир Уммия б. Абу Салтдир. У Муҳаммаднинг замондоши, сафоти ҳижрий 9-йилга тўғри келади. Айтишларича, у бутпарастликка қатъиян қарши бўлган, аммо Муҳаммад тарғибетини қабул қилмаган, ҳатто унга қасдлик ва ҳасад қилиб: "Мен унинг ўрнида бўлишим керак эди", — деган. Ат-Табарийнинг тафсирига кўра (9,83) Аъроф сурасининг 175 ояти шу кишига ишорадир.

Уммия бошқа жоҳилия шоирлари сингари кўп мадҳия (асосан Макканинг энг бой кишиларидан Абдулла б. Жудъонга бағишланган) ва марсиялар тузган. Унинг бу шеърларида кўп диний фикрлар ва истилоҳлар бор. Уммия шеърларидан шундай хулоса чиқариш мумкинки, у топинган худо борлиқни барпо қилган (халақа ал-Кавн), ерга тоғларни ўрнатган ва экинларни ўстирган, инсонларга ҳаёт ва мамот берувчи, ўлгандан сўнг уларни тирилтириб, қилган ишларига қараб жаннатга ёки дўзахга йўлловчи ягона худодир. Шоирнинг тасаввурида гуноҳкорлар дўзахга яланғоч борадилар ва тирик ҳолда (чунки ўлим — азобдан қутулишдир) абадулабад оловда ёнадилар. Тақводорлар эса Дор ас-Сидқда (ҳақгўйлар макони) соя — салқинда дам оладилар. У ерда улар ҳоҳлаган ҳамма нарса: асал, сут, шароб, олма, анор, анжир, яхдек тоза сув бор, кўнгилни хушлайдиган, кўзга лаззат берадиган, қуёш кўрмаган, калта бўй ҳурлар тахтда ясланиб ётади (Ҳурун... навоим фил ароик қосирот). Ҳадисга кўра Муҳаммадга Уммиянинг 100 та байтини ўқиб берганларида у: "шеъри мўминники, аммо қалби кофирники", — деган экан.

Уммия шеърлари тўпланган "Девон" да бундан ташқари расул ва пайғамбарлар ҳақидаги қиссалар, Одам ато, Нўҳ, ва Тўфон қиссаси, Иброҳим ва унинг ўғли ҳақида, Довуд, Мусо ва Фиръавн ҳақида, Исо ва биби Марьям ҳақида ва шу сингари бошқа кўп ривоятлар учрайди. Қизиги шундаки, бу мавзуларда кўпинча Уммиянинг талқини ва ҳатто иборалари ҳам Қуръон матнидан деярли фарқ қилмайди. Буни қандай

изоҳлаш мумкин? Уммия Қуръонда олганми? Ёки Қуръон Уммияданми? Масаланинг мушкуллиги шундаки, биринчи ҳолатда мусулмонлар, айниқса, Муҳаммад ўзи бунини фош қилган бўларди. Иккинчи ҳолатда эса, аксинча, мушриклар бу ҳақда жар солардилар. Лекин иккала қабилда ҳам ҳеч қандай маълумот йўқ. Учинчи фараз ҳам бор: Қуръон ва Уммия шеърларининг манбаи — Таврот ва Инжилдир. Бу фараз ҳам мақбул эмас, чунки бу ҳолатда кўплаб мутанаббийлар бу масалага бепарқ қарамасдилар. Бунинг устига Қуръон ва Уммия шеърларида айнан бир-бирига ўхшаш мотивларнинг кўпчилиги умуман Таврот ва Инжилда йўқ. Энди ҳар иккала матннинг аслиги масаласига келсак, Қуръон матнининг тарихийлигига шубҳа йўқ. У 610-632 йиллари вужудга келган, деярли ҳар бир суранинг қай муносабат билан пайдо бўлганини тахминан бўлса-да, тасдиқлаш мумкин. Уммия шеърлари хусусида эса ундай деб бўлмайди. Тўғри унинг шоир бўлганлиги, ўз қавмининг динига қарши чиққани, Таврот, Инжил, ва умуман, тавҳид ғоясидан хабардор бўлганини ҳеч ким инкор қилмайди. Аммо на иудийларга ва на христианларга номаълум, фақат Қуръонда ўз аксини топган баъзи тушунчаларнинг Уммия шеърлятида айнан учраши масаласи унинг оғиздан-оғизга ўтиб келган шеърларини тўплаган ўрта аср араб филологларининг виждонига ҳавола. Улар исломдан олдин ҳам мўмин-мусулмонлар бўлган деган мазмунда исломга сидқидилдан "хизмат" қилиш мақсатида "қош қўяман деб кўз чиқаришган", кўринади. Бу масалага чуқур кирмаган ҳолда (Уммия ижодини ўрганиш адабиётшуносларнинг иши) шунини айтиш мумкинки, баъзи "тўқималар" умуман далилга муҳтож эмас. Уммияга мансуб қилинган бир касидада ҳижрий 9-йили вафот қилган шоир, ундан 2 йил кейин юз берган Муҳаммад пайғамбарнинг вафоти хусусида сўз юритади. Афсуски, бундай мисолларни фақат Уммия б. Абу Салт эмас, бошқа жоҳилия шоирларига мансуб қилинган шеърларда ҳам учратиш мумкин.

Қуръоннинг 9 та сурасида. (Бақара, 135; Ол-Имрон, 67; ан-Нисо, 125; ал-Анъом, 79, 161; Юнис, 105; ан-Наҳл, 120, 123; ар-Рум, 130; ал-Ҳаж, 31; ал-Баййина, 5) ҳанифлар зикр қилинган. Бу сураларнинг мазмунига

кўра ҳанифлар яҳудий ҳам, христиан ҳам, мушрик ҳам эмас, балки Иброҳимни ўзига ўрнак қилиб олган кишилардир (ман иттабаъа миллата Иброҳим ҳанифан). Иброҳимга энг яқин кишилар жумласига Қуръон, Муҳаммад пайғамбар ва имон келтирганларни (яъни мусулмонларни) қўшади. Ҳозирги замон араб тилида ҳам "ҳаниф", "ҳунафо", "ҳанафия" сўзлари "ҳақиқий мусулмон", "ягона Оллоҳга эътиқодга асосланган ҳақиқий дин" (яъни ислом) маъноларида ишлатилади. Демак, Қуръон талқинига кўра, Муҳаммад "миллат Иброҳим ҳаниф" га мансуб бўлиб, "дин Иброҳим ҳаниф" ни тиклаган ва давом этдирган бўлиб чиқади.

Уммия б. Абу Салтга мансуб қилинган бир байтда "Қиёмат кунда Оллоҳ олдида дин ал-Ҳанифадан бошқа ҳамма динлар сохтадир ("Куллу динин ёвмал-қиёма индаллоҳи илло дин ал-Ҳанифа зўр"), – деган сўзлар бор. Авваламбор, бу сўзларнинг ўзи сохта бўлмаса, яъни бу сўзлар ҳақиқатан Уммияга тегишли бўлса, унда "ҳаниф", "ҳанафия" атамаларининг Уммия берган талқини Қуръон ва ислом талқинидан фарқ қилмаяпти.

Ислом арафасида баъзилар монах либосини кийганларни ҳаниф деб ҳисоблардилар, аммо Муҳаммад уларни ҳанифларга муҳолиф деб биларди. Шундай ривоят бор: монах либосини кийганлардан Абу Омир б. Нўъмон Мадинага келиб пайғамбарни учратибди-да, бу ерга нима олиб келдинг, деб сўрабди. Пайғамбар: "Иброҳимнинг дини – ҳанафияни", – деб жавоб берибди. "Мен ҳам шу диндаман", – деган экан Абу Омир. "Йўқ, сен у динда эмассан, балки унда бўлмаган нарсани киргизгансан, сен фосиқсан". – дебди пайғамбар. Абу Омир, шу ривоятга кўра, Муҳаммадга аччиқ қилиб Мадинага қарши қўшин юбориш, яъни исломга қарши курашга кўндириш мақсадида Византияга отланибди, аммо у ёққа кетаётиб, Шомда вафот қилибди.

Қуръонда жоҳилия арабларининг яна бир тоифаси зикр қилинган: улар собиълардир. Ас- собиъуна сўзи Бақара сурасида яҳудлар ва насронийлардан бевосита кейин (62-оят), ал-Моида (69-оят) ва ал-Ҳаж (17-оят) сураларида уларнинг ўртасида эслатилган. Ҳозирги кунда ҳам Ироқнинг жанубида ва Суриянинг Ҳаврон районида шу ном билан аталадиган, осмон жисмларига топинадиган диний жамоалар бор. Аммо бу жамоаларнинг Қуръондаги

"собиъа" га алоқаси йўқ. Улар Ироқ тарихчиси Абд ар-Раззоқ ал-Ҳасанийнинг фикрича, халифа Маъмун (813-833) даврида пайдо бўлган диний тоифалардир.

Ўрта аср араб манбаларида "сабо", "собиъ" (сод ҳарфи билан; син билан ёзиладиган сабаъ давлати бошқа) сўзларининг ишлатилишига эътибор берилса, уларнинг бир нарсадан иккинчи нарсага, айтайлик, бир диндан чиқиб иккинчи динга ўтиш маъносини англатганини кўрамиз. Қурайшилар пайғамбарни "собиъ", саҳобаларни эса кўпликда "субот" (яъни ўз қавмининг динидан чиққанлар) деб атаганлар. Шу манбаларда "собиъа" сўзи кўп ҳолларда "ҳунафо" ўрнида келади; иккала тоифа ҳам Иброҳим шахси билан боғланган ва биринчи собиълар ҳунафо жумласига киритилган. Шундан кўринадики, собиъалар ислом арафасида ўзаро келишмовчилик туфайли ўз қавмининг динидан чиқиб кетган, яъни санамларга ибодат қилишдан чиқиб, тавҳидга даъват қилган кишилар экан. Қурайшилар "соби" ва "субот" сўзларини илк мусулмонларга нисбатан ишлатганлигига кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Исломга кирмасдан олдин Умар б. ал-Хаттоб ҳам пайғамбарни "соби" деганлар жумласида эди, исломга кирганидан сўнг унинг ўзини ҳам "соби" дея бошладилар. Абу Зар ал-Ғаффорий исломга кирганида Макка аҳли васаниядан (кўп худоликдан) чиқиб "сабо" қилгани учун уни калтакладилар. Макка бойларидан Мутъям б. Адининг хотини саҳоба Абу Бакрнинг қизини ўз ўғлига унаштирмоқчи бўлганида, унга ўзини "собига" айлантириб қўйишидан қўрқаётганини айтган. Демак, мушриклар учун "субот" ёки "суббо" сўзлари мусулмонлар маъносини англатган. Ҳунайн жангида Дурайд б. Самма ўз қавмининг бошлиқларидаёки бирига қарата: "Субболарни отларининг устидан улоқтир", - деб хитоб қилган. Жоҳилия шоири Лабид Мадинада пайғамбар билан учрашиб исломга кирганидан сўнг, кутилмаганда безгак касалига йўлиқиб қолади ва у қабиласи бану Омирга қайтиб келади. Унга бағишланган бир марсияда "Жита би дийн ас-Собиийна" (Собилар динини келтирдинг) деган ибора бор. Бу ерда "дийн ас-Собиийна" ислом динини кўзда тутяпти, албатта. Машҳур ислом лашкарбошиларидан Халид б. Валид Жузайма қабиласи устига аскар билан

келганида улар: "сабоъно, сабоъно" яъни исломга кирдик, деб нидо қилганлар. Вельхаузен ўзининг китобида васанийлар бу сўзни мусулмонларга нисбатан ишлатган кўп ҳолатларни тўплаган.

Шуни айтиш керакки, васанийлар ҳар бир мусулмонни ва умуман исломга мойиллик билдирган ҳар бир кишини "соби" деб атаганлар. Бу ўзига хос бир айбнома эди. Мусулмонлар ўз навбатида бунга бефарқ қарамасдилар ва шу зайлдаги ҳар бир айрим ҳодисани ўзларига нисбатан ҳақорат деб билардилар. Жумайл. б. Муаммар ал-Жамҳий бир неча қурайший тўпланиб турган жойда пайғамбар ҳузурида "Ибн Хаттоб собиъ бўлди (Ибн Хаттоб қад сабоъ)", – деб айтганида, Умар унга: "Бўхтон! Мен исломга кирдим", деб жавоб берган. Қурайшилар барибир: "Умар собиъ бўлибди", деб тарқалганлар. Бу ва бошқа бир қанча воқеаларга қараганда, мусулмонлар ўз динларининг қоидалари ва "ас-Собиъа" ўртасида ҳеч қандай боғлиқлик кўрмаганлар. Айни вақтда улар "ҳунафо" номи билан фахрланганлар, чунки ҳанифларни ўзларининг бевосита ўтмишдошлари, Иброҳимни эса ҳаниф, биринчи мусулмон деб ҳисоблаганлар.

Демак, "собиълар" ўз қавмининг ибодатига қарши чиққан, уларнинг эътиқоди билан келиша олмаган кишилар эди. Ҳанифлар ҳам санамларга ибодат қилишга қарши чиққанлари учун мушриклар назарида улар ҳам собиълар эдилар. Уларнинг баъзиларига яҳудий ёки христиан динлари таъсир қилган бўлиши мумкин, аммо бу шарт эмас, чунки бундай ҳолат одатда индивидуал тарзда, узоқ ўй, фикр, шак-шубҳалар натижасида вужудга келади. Акс ҳолда тошларга сиғиниш бефойда эканини англаган ҳар бир жоҳилия араби яҳудий ва христиан динини осонгина қабул қилган бўларди.

Кўриниб турибдики, ислом арафасидаги араб жамиятида мавжуд муқаддас китоблардан (Таврот, Инжил, Талмуд) хабардор, баъзи ажнабий тилларни билган ҳамда фалсафий ва ақидавий фикрлар устида бош қотирган кишилар талайгина бўлган. Шундай экан, исломдан олдинги арабларнинг дин масалаларидан "жоҳил" бўлганликлари ҳақидаги кўпчиликнинг онгига сингиб кетган фикрни қайтавериб ҳам ўринсизга ўхшайди.

Ислом арафасида диний тафаккур тез авж олганининг ёрқин далили – ҳар хил ақидаларнинг кўплигидир.

Жоҳилия арабларининг баъзилари ўлимдан сўнг қиёмат кун (ёвм ал-ҳисоб) келиши, кимгадир яхши мукофот (савоб), кимгадир ёмон жазо (иқоб) берилажаги ҳақидаги фикр эди. Аммо араблар бу қайтишни қай шаклда тасаввур қилганларини билмаймиз: инсон ҳаётдаги ўз ҳолига қайтадими ёки қадимги мисрлилар тасаввури сингари мумиёлаб сақланган жасадга жон қайтадими? Қандай бўлганда ҳам баъзи қабрлар устида қилинган қурбонликларнинг қолдиқлари арабларда бу фикр мавжуд бўлганлигини тасдиқловчи белгилардандир.

Жоҳилия арабларининг "даҳр" ақидасига алоҳида тўхташ керак. Бу ақида инсоннинг тақдири олдиндан аниқланганлиги, у эркин ирода ёки ихтиёр эгаси эмаслиги, пешонасига "ёзилган" нарса албатта содир бўлажаги ва ундан қутулиб бўлмаслиги ҳақида эди. Аксарият жоҳилия араблари шу ақидада эдилар, дейиш мумкин. Кейинчалик, ислом адабиётида "даҳрий" сўзини "муслим" га нисбатан омоним сифатида ишлатилганлиги шу сабабдан эмасмикан? Албатта, мавжуд ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий муҳитда борлиқни барпо қилган бир ёки бир неча худога эътиқод қилган киши ўзини уларнинг олдида жуда заиф деб ҳис қиларди. Бундай ҳиссиёт Қуръонда қуйидаги сўзлар билан ифодаланган: "Улар дейдилар: фақат битта – бу дунёдаги ҳаётимиз бор – яшаймиз ва ўламиз; бизни фақат даҳр (тақдир) ҳалок қилади" (Ал-Жосия сураси, 24).

Шуни айтиш керакки, вақти келиб ер юзида бирорта тирик зот қолмаслиги ҳақидаги тушунча "даҳр" билан боғлиқ ва у ҳалигача ўз кучини йўқотган эмас. Ислом ҳаёт-мамот ва ўткинчи дунё ишларини Оллоҳ иродаси ва ҳукмига ҳавола қилган бўлса-да, мусулмонларнинг баъзилари ҳозир ҳам мушкул кунларида "даҳр" ни эслаб қоладилар.

Арабча "даҳр", "манун – маное", "ажал – ожол", "ҳатф – ҳутуф", бизнинг тилимизда эса "ўлим", "тақдир", "ажалнинг етиши" маъноларини англатадиган сўзлар билан ифодаланган бу ақидага кўра инсоннинг тақдири унинг қўлида эмас экан, ўз навбатида бу ҳол қасрладир энг қудратли, ундан қудратлиси бўлмаган бир куч мавжудлигини тақозо қилади. Чунки муқтадир муқаддир (яъни кучли тақдирловчи) бўлмаса тақдир содир бўлмайди. Ким экан жоҳилия араблари назарида бу муқаддир? Бу саволга

аниқ жавоб бериш қийин. Жоҳилия шеъриятида бу кучнинг инсонга нисбатан феъли – амалига ишоралар бор, холос; бирор марта ҳам унинг исми берилмаган. Фақат мавжуд иборалардан шу нарсани англаш мумкинки, бу куч, одатда, бир неча кучлар ёки худолар жумласи – шаклида эмас, балки ягона тарзда тасаввур қилинган. Демак, уларнинг ақидаси ҳам тавҳид ақидасига яқин келади.

Юқоридаги тааммулотлардан сўнг ўз-ўзидан "Оллоҳ" сўзи ёки тушунчаси арабларда қачон пайдо бўлган, деган савол туғилади. "Оллоҳ" сўзи – илоҳий куч, бутун мавжудотни яратган худонинг номи сифатида, шубҳасиз, фақат ислом динида қарор топди. Ҳатто Муҳаммад пайгамбар ўз диний фаолиятининг махфий ҳолда кечган дастлабки 3–4 йилида "Оллоҳ" сўзи ўрнига кўпроқ "рабб" (парвардигор, эга) сўзини ишлатган. Тўғри, эҳтиёткорлик нуқтаи назаридан шундай қилинган бўлиши мумкин. Қандай бўлганда ҳам бу нарса Қуръон матнида ўз ифодасини топди. Вақти жиҳатидан аввалги ҳисобланган 30 та сурада кўп учрайдиган "рабб" сўзи кейинги сура-ларда "ар-Раҳмон" (меҳрибон) сифати билан тўлдирилган ёки алмаштирилган. Шундан кейингина ар-Раҳмон Оллоҳнинг асосий сифатларидан бирига айланган. Бу масала-ни ойдинлаштирувчи махсус оят ҳам бор: "Айт: Оллоҳга даъват қилинлар, Раҳмонга даъват қилинлар, қандай даъват қилганларингда ҳам энг чиройли исмлар – Оллоҳникидир" (ал-Исроъ, 110).

Бундан бир аср муқаддам немис олими Макс Мюллер политеизм (кўп худолилик) билан монотеизм (якка худолилик) ўртасидаги ўткинчи бир босқич тўғрисида ёзганли; генотеизм деб аталган бу босқичда инсон бошқа кўп худоларнинг мавжудлигига ишонган ҳолда муайян бир худо – қабила худосига сиғинади. Қуръонда таъкид-ланишича, баъзи жоҳилия араблари санамларга сиғиниш билан бир қаторда Оллоҳнинг мавжудлигига эътиқод қилганлар (аз-Зумар сураси, 3–6-оятлар).

Муснад (жанубий араб) ёзувларида "Оллоҳ" сўзи биронта, текстда ишлатилмаган. Сафавий (шимолий араб) ёзувларида эса "ҳолло" сўзи учрайдики, бу ерда "ҳо" араб адабий тилидаги аниқлик юкламаси "ал" нинг ўрнини босади. Шунини эслатиш диққатга сазоворки, аниқлик юк-ламаси "ал" билан "илоҳ" сўзининг бирикмаси ҳозирги

замон араб тилида икки шаклни олади: "ал-илоҳ" ва "Оллоҳ". "Ал-Илоҳ" сўзидан синиқ (флексив) кўплик шаклини яратиш мумкин – ал-Олиҳа", ammo "Оллоҳ" сўзи сонда турланмайди. Бу жиҳатдан жоҳилия арабларидаги "ал-Олиҳа" (худолар) бутпарастликда бўлган энг қадимги яҳудларнинг "Элоҳим (иврит тилида "Элоҳ" сўзининг кўплик шакли) га тўғри келса, "Оллоҳ" сўзи монотеизмга ўтган яҳудларнинг "Яхве" сига мос келади. Ироқ тарихчиси Жавод Алининг фикрича, "Оллоҳ" ислом арафасида тавҳид ғоясига этиқод қилган арабларнинг махсус худоси бўлган.

"Оллоҳ" сўзи деярли барча жоҳилия шоирларининг асарларида учрайди ва аксарият ҳолларда у қасам ибораларида ишлатилган. Юқорида жоҳилия шеърятининг аслиги муаммоси борлигини айтдик. Баъзи шарқшунослар жоҳилия шоирлари учун "Оллоҳ" муайян санам билан боғлиқ бўлмаган умумлашма исмини англаган, деб хулоса қиладилар. Чунки, агар шоир фақат ўз қабиласининг санамини тилга олса, бошқа қабилалар учун у мақбул бўлмаслиги мумкин эди. Уларнинг тахминича, дастлаб "Оллоҳ" сўзи маъно жиҳатидан "Илоҳ" (худо) ва "рабб" (парвардигор, эга) сўзларидан фарқ қилмаган. Кейинчалик "Оллоҳ" умумлашма маъносини йўқотиб, исломдаги махсус маънони касб қилди. Бу хусусда бошқа бир фикр ҳам бор. Унга кўра "Оллоҳ" Маккадаги санамлардан бирининг исми ёки Макка аҳлининг, яъни қурайш қабиласининг худоси бўлган. Одатда, Макка аҳлига қаратилган қуйидаги оятларни бу фикрнинг тасдиғи учун дадил қилиб келтирадилар: "Чиндан ҳам сен улардан "Осмонлар ва Ерни барпо қилган, Қуёш ва Ойни одамларга хизмат қилдирган ким?" деб сўрасанг, улар "Оллоҳ" дейдилар (Анкабут сураси, 61-оят). "Агар сен улардан "Ким самодан сув тушириб ўлган ерни қайта тирилтиради" деб сўрасанг, улар "Оллоҳ" дейдилар (Анкабут сураси, 63-оят). Яна бир қанча сураларда (Луқмон, 25), аз-Зумор, 38; аз-Захраф 9,87) мушрикларга (Оллоҳга бошқа худоларни шерик қилганлар) қарата берилган шу сингари саволларга бир хилда "Оллоҳ" деган жавоб келтирилади. Ниҳоят, ал-Анъом сурасининг 148-оятда: "Мушриклар албатта айтадилар: "Агар Оллоҳ ҳоҳлаганида на биз ва на ота-боболаримиз мушрик бўлмасдик", деган сўзларни учратамиз.

Кўриниб турибдики, бундай сўзларни айтиши мумкин

бўлган кишилар "Оллоҳни" билганлар, аммо мусулмонлар сингари унга тазарру қилмаганлар.

Бу фикрнинг далили учун яна бир мисол келтирамиз. Ахборийлар кўрсатишича, Макка зодагонлари ислом арафасида савдо-сулҳ битимларини ва, умуман, ҳарқандай ҳуқуқий ҳужжатларни "бисмика Оллоҳумма" ибораси билан бошлайдилар. Муҳаммад пайғамбар ҳам диний фюлияти бошлангунга қадар шу иборани ишлатган, кейин эса уни тарк қилиб "Бисмиллоҳир Раҳмонир Раҳим" иборасини қабул қилган. Бу "хабар" жоҳилия арабларининг диний ҳаётида жуда катта ўзгариш юз берганидан дарак беради. Чунки мазкур иборадаги "Оллоҳумма" сўзи аниқ-равшан ягона худога ишора қилади ва маъно жиҳатидан "Оллоҳ" сўзидан фарқ қилмайди (бу ерда "умма" сўз ясовчи суффикс эмас, балки "қотиб" қолган морфемадир). Ҳозирги кунда ҳам бутун мусулмон дунёсида масжидлардан таралаётган дуоларда "Оллоҳумма" сўзи баралла эшитилади. Ҳижранинг 6-нчи йили (628 й) айнан шу ибора билан боғлиқ қизиқ воқеа юз берди. Муҳаммад ва Макка мушрикларининг вакили Суҳайл б. Умар ўртасида Ҳудайбия битими ёзилаётган пайтда Муҳаммад "Бисмиллоҳир Раҳмонир Раҳим" деган ибора билан бошлашни буюрди... Аммо Суҳайл бунга эътироз билдирди ва "бисмика Оллоҳумма" билан бошлашни талаб қилди. Котиблик қилаётган Али б. Абу Толиб қанчалик норозилик билдирмасин, Муҳаммад сулҳга эришиш мақсадида талабни қабул қилди. Гап шундаки, Суҳайл "Оллоҳ" сўзига эмас, бутун иборага қарши эди, чунки "Бисмиллоҳир Раҳмонир Раҳим" соф ислом ибораси бўлиб, уни албатта мушрик қабул қила олмасди.

Демак, Макка аҳли тўлиғича диний жиҳатдан жоҳил, халқ ва холиқ тушунчаларидан беҳабар, кўплаб худоларга эътиқод қилган, яъни том маъносӣ билан бутпараст қавм бўлган, дейиш тўғри эмас. Аксинча, уларнинг маълум қисми ягона худонинг мавжудлигига иқрор бўлган, ислом тавҳидига жуда яқин ғояга эътиқод қилган кишилар бўлиб чиқяпти. VI аср охири – VII аср бошида Арабистоннинг сиёсий, иқтисодий ва диний маркази ҳисобланган Макка шаҳри, шубҳасиз, "худо изловчилик" жараёнида ҳам етакчилик ролини ўйнаши табиий ҳол эди. Шундай экан, нима учун Макка аҳолисининг кўпчилиги "расул" га қарши курашди, уни жисмонан йўқ қилиш учун фитналар

уюштирди ва ниҳоят, Маккадан кетишга мажбур қилди, деган савол туғилади. Бу саволга батафсил жавоб бериш бизнинг мавзуимизга кирмайди, уни ислом динининг вужудга келиш тарихига тааллуқли тадқиқотдан излаш керак. Шундай бўлса-да, бу хусусда бир мулоқоза билдиришни лозим топдик.

Гап шундаки, расул ягона худони тарғиб қила бошлаганида, ҳатто у Каъба ичида намоз ўқиб, қўлларини самога кўтариб, Оллоҳга нидо қилган пайтларида қурайш қабиласи унга қаршилиқ қилмади. Макка зодагонларининг пайғамбар ва унинг тарафдорларига қарши кураши ана шу "чегарадан" ўтилгандан кейин, яъни пайғамбар соф тавҳид гоёсига мувофиқ келмайдиган санамларга сизгинишдан батамом воз кечишга даъват қила бошлагандан кейин юз берди. Бу билан Муҳаммад қурайшиларнинг Оллоҳни тан олган ҳолда, гўё унга яқинлашиш учун шафқат истаб, санамларга сизгиниши (аз-Зумар сураси, 3-оят), жин ажиналарни Оллоҳга шерик деб (ал-Анъом сураси, 100-оят), фаришталарни – Оллоҳнинг шериклари ва қизлари деб (Сабаъ сураси, 40-оят) ҳисоблаш, Оллоҳ билан бир қаторда бошқа худоларни ҳам тан олишга (ал-Анбиё сураси, 24-оят) асосланган ақидаси ёки динига қарши уруш эълон қилганди. Унинг назарида қабиладоларидан баъзилари эътиқод қилган тавҳид ҳам христианларнинг фаришталар ва авлиёларга ишонишидан фарқ қилмасди. Муҳаммад буларнинг ҳаммасини қатъиян рад этиб, динни фақат "холисан лилло" бевосита Оллоҳ ва унинг бандаси ўртасидаги ибодатга айлантириш учун кураш бошлади. Сод сураси, 4-оятнинг мазмунига қараганда, қурайшилар учун энг қийин нарса – санамлардан воз кечиб, фақат ягона худога ибодат қилишга ўтиш бўлган.

Хулоса қилиб айтганда, Муҳаммад пайғамбарнинг диний тарғиботи қурайш зодагонларининг илдизига болта уриш билан баробар эди, чунки уларнинг бутун Арабистон ярим ороли қабилалари устидан гегемонлиги заминида биринчи навбатда кўп ҳудолилиқ ётарди. Қанчалик эскирган ёки примитив бўлмасин, Каъба пантеонига кирган санамларнинг хизмати билан боғлиқ маросимларга, анъаналарга беками-кўст риоя қилиш Макка бойлари даромадининг узлуксиз ўсиб боришини таъминларди. Унинг устига, катта савдо иши билан шугулланмаган, йирик

мол-мулк эгаси бўлмаган киши томонидан батамом янги диннинг тарғиб қилиниши ўша давр ижтимоий ўлчовларига кўра мақбул эмасди. Шунинг учун ҳам улар Муҳаммад тарғиботига асрлар узра давом этган ва яна давом этиши керак бўлган ижтимоий-сиёсий тузумга барҳам берувчи воқеа сифатида қарадилар. Ўз навбатида ислом вужудга келиши жараёнида мафкуравий курашининг кескинлашуви кўп худодилик (ширк) устидан қатъий ҳукм чиқарилишини ва бутпарастликни тағ-томири билан йўқотиш заруратини тақозо қилди.

МУНДАРИЖА

Тақдим	3
Кириш	6
Макка шаҳар-давлати	8
Ясриб (Мадина) шаҳар-давлати	32
Исломгача бўлган Арабистон динлари	46
Қадимги Арабистонга ташқи динларнинг кириб келиши	54
Ислом арафасида араб якка худодиги	64

Массовое издание

На узбекском языке

Хасанов Ахаджон

ИСТОРИЯ МЕККИ И МАДИНЫ

Издательство "Меҳнат" – Ташкент – 1992

Рассом *Х. Кутлуков*

Тех. муҳаррир *Ю. Сидоренко*

Мусаҳҳиҳа *Г. Жўраева, З. Одилова*

ОИБ № 1250

Босишга рухсат этилди. 14.04.92. Ўлчами 84×108¹/32. № 2 қоғозга таймс гарнитурда офсет усулида босилди. Шартли б. т. 4,20. Шартли бўёқ ўлчами 4,41. Нашр т. 4,2. Нухсаси 50000. Буюртма 352
Баҳоси буюртма бўйича.

"Меҳнат" нашриёти 700129, Тошкент, Навоий кўчаси 30. Шартнома № 256-91.

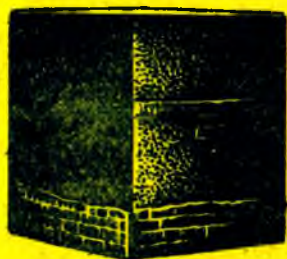
Макет-оригинали "Меҳнат" нашриётида техник ва прграммалаш воситаси АСПТИ асосида тайёрланди.

Ўзбекистон Республикаси Матбуот Давлат комитети, Тошкент. "Китоб" нашриёт-маъбаа бирлашмаси 3-босмаҳонасида босилди. Тошкент, Юнусобод, Муродов кўчаси, 1.

أمدجان حسنوف

١٢٥
مكة والمدينة

تاريخي

"MEKHAT"